

Caert Thresoor

De Belgische
provincie Limburg op
de Kabinetskaart van
Ferraris

*De Wereld Atlas voor
Huis en Kantoor*

Kleuren en topografie
op zeekaarten

Hermannus Venraed
kartograaf van de
vroege Nederlandse
kartografie

2014 - 33

Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Kartografie

Inhoud

- 75 Soetkin Vervust & Stijn Tallir
De Belgische provincie Limburg op de Kabinetskaart van Ferraris (1770-1778)
- 80 Peter van der Krogt
De Wereld Atlas voor Huis en Kantoor van W. Versluys, 1922
- 83 Hans Ferwerda
Het verzamelen van zeekaarten. Kleuren en topografie op zeekaarten
- 93 Peter H. Meurer
Hermannus Venraed. Een vage figuur uit de geschiedenis van de vroege Nederlandse kartografie
- 102 Kaartencollecties in Nederland
- 103 Besprekingen
- 105 Varia Cartographica
- 106 Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Afbeelding omslag:

Detail: Louis Raemaekers,

Een Satirieke Kaart van Europa (Utrecht 1914).

CAERT-THRESOOR

Een uitgave van de Barent Langenes Stichting

Redactie

Gijs Boink, dr. Kees van Grootheest, Ron Guleij, Capt. Hans Kok, dr Ferjan Ormeling, drs. Marleen Smit, drs Martijn Storms, Erik Walsmit
Correctie summaries: Francis Herbert (Londen).

Internet

<http://www.caert-thresoor.nl> (volledige jaargangen met een vertraging van drie jaar; inhoud en samenvattingen vanaf 1982, aanwijzingen voor auteurs).

Secretariaat

G.G.J. Boink, p/a Nationaal Archief, Postbus 90520, 2509 LM Den Haag.
E-mail: redactie@caert-thresoor.nl

Barent Langenes Stichting

Secr.: Martijn Storms, Koerlingwei 10, 6843 XS Arnhem
ABN AMRO - rek.nr.: 40.85.79.447

Abonnementen en administratie

Abonnementen (alleen per hele jaargang van vier nummers) € 30,00; België € 32,00; Europa (zonder België) € 38,00; buiten Europa € 42,00. Losse nummers € 8,00.

Betaling EU-landen middels bankoverschrijving. Overige landen via Paypal.

Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: Administratie Caert-Thresoor, Mijerstraat 20, 2613 XM Delft, administratie@caert-thresoor.nl
ABN AMRO, rek.nr. 40.85.79.447
BIC: ABNANL2A; IBAN: NL19ABNA0408579447

ISSN 0167-4994

Copyright

Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

Op aanvraag bij administratie@caert-thresoor.nl

De redactie dankt de onderstaande **Vrienden** van **Caert-Thresoor**

G. van Loon, Antwerpen

Peter van der Krogt, Delft

H. Kok, Lisse

Steeff Lemmers, Lisse

M. Ostermann, Monnickendam

D. de Pagter, Telluride, USA

H.J. Verhoeff, Wassenaar

Sichting Historische Cartografie van de Nederlanden

Leen Helmink, Amersfoort, www.helmink.com

Iris Antique Globes and Maps and Restoration-Workshop
Paul Peters, Eerbeek, www.irisglobes.nl

Bubb Kuyper Auctions, Haarlem, www.bubbkuyper.com

MERCATOR

Achter Clarenburg 2

3511 JJ Utrecht - NL

Tel. 030-2321342

Bezoek op afspraak.

In november 2013 werd door het Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen (AGIV) van de Vlaamse overheid de nieuwe portaalsite Geopunt.be gelanceerd. De website bundelt alle beschikbare geografische overheidsinformatie voor burgers, organisaties, bedrijven en overheidsinstanties. Via Geopunt wordt ook allerlei georeferentie historisch kaartmateriaal voor iedereen digitaal toegankelijk gemaakt. Zo zit ondermeer het Vlaamse deel van de Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden door graaf de Ferraris in de website vervat. De georeferentie, mozaïkering en digitale verwerking van de kaart gebeurde door het Gentse bedrijf Aquaterra NV. Vooral in de huidige Belgische provincie Limburg moest de Kabinetskaart bij het georefereren soms sterk vervormd worden om ze in overeenstemming te brengen met modern kaartmateriaal. Een gedetailleerde kijk op wat geweten is over het verloop van Ferraris' karterwerkzaamheden kan helpen om dit fenomeen te verklaren.

De Belgische provincie Limburg op de Kabinetskaart van Ferraris (1770-1778)

1. Detail van kaartblad 35 van de Kabinetskaart van graaf de Ferraris, exemplaar van Karel van Lotharingen, 1:11.520, ca. 90x150cm (Brussel, KBR, Afdeling Kaarten en Plannen)

S. Vervust MA

is aspirant van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen (FWO) en werkt momenteel aan een doctoraat rond de Ferrariskaarten bij de vakgroep geografie van de Universiteit Gent.

S. Tallir

is Technisch Directeur bij Aquaterra NV en heeft in opdracht van het AGIV de georeferentie van de historische kaarten (met o.a. de Ferrariskaarten) voor Geopunt geleid.

De Ferrariskaarten

In de tweede helft van de achttiende eeuw gaf keizerin Maria-Theresia van het Habsburgse keizerrijk de opdracht een groot-schalige topografische kaart te maken van de Oostenrijkse Nederlanden, haar grondgebieden die ongeveer het huidige België omvatten. Dit karteringsproject maakte deel uit van de ruimere *Josephinische Landesaufnahme*, een volledige kartografische opname van de Habsburgse gebieden als antwoord op het gebrek aan precieze en betrouwbare kaarten waar het leger onder te lijden had gehad tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). Het was de artillerie van de Oostenrijkse Nederlanden onder leiding van zijn directeur-generaal, graaf Jozef Jan de Ferraris, die het karterwerk uitvoerde tussen 1770 en 1778. Het eindresultaat was tweeledig. Eerst en vooral werden drie exemplaren

van een zeer gedetailleerde veelkleurige handschriftkaart gecreëerd op schaal 1:11.520, die exclusief bestemd waren voor gebruik door hooggeplaatste regeringsleden en militairen. Het exemplaar van deze Kabinetskaart dat voor Geopunt georeferentieerd werd behoorde toe aan Karel van Lotharingen, de landvoogd van de Oostenrijkse Nederlanden, en wordt vandaag de dag bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België (KBR) te Brussel. De andere twee exemplaren bevinden zich in het Österreichisches Staatsarchiv in Wenen en in het Nationaal Archief in Den Haag. Van deze manuscriptkaart werd daarnaast ook een kleinschaligere (1:86.400), gegraveerde kaart afgeleid die bekend staat als de *Carte marchande*. Deze kaart bevatte geen militaire details en kon dus verkocht worden aan het brede publiek om een deel van de productiekosten te dekken.¹

1 Voorgeorefereren

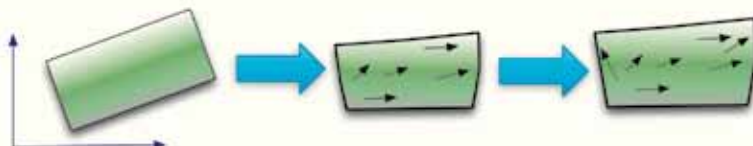
kaartbladindeling

2 Geopositioneren --- affine transformatie per kaartblad

3 Georefereren kaartblad --- lokale affine transformaties

4 Exacte positionering van alle paspunten --- thin plate spline transformatie

2. Overzicht van de door Aquaterra toegepaste werkwijze bij het georefereren van de Kabinetskaart

Georefereren voor Geopunt

Bij het vervaardigen van de Kabinetskaart is nooit een geodetisch netwerk uitgezet voor het ganse grondgebied van de Oostenrijkse Nederlanden wat betekent dat de volledige kaart niet eenvoudigweg getransformeerd kan worden naar een modern projectiesysteem. Bovendien wordt de kaart ook op lokaal schaalniveau geplaagd door allerlei afwijkingen, die aan een veelheid van factoren te wijten kunnen zijn (gebrek aan ervaring van de kartograaf, ruigheid van het te karteren terrein, slechte weersomstandigheden, gebrekkige kwaliteit van de geraadpleegde brondocumenten, etc.).

Om de Kabinetskaart toch zo goed mogelijk in overeenstemming te brengen met modern kaartmateriaal werd eerst het grid, gevormd door de 275 kaartbladen van de kaart, met behulp van een affine transformatie op de kaart van België gepositioneerd op basis van de locaties van een vijftigtal steden. Vervolgens kon elk kaartblad via een affine transformatie van zijn vier hoekpunten in dit grid geplaatst worden, waarna het echte georefereren van de kaart zelf kon beginnen. Het uitvoeren van lokale affine transformaties in verschillende stappen en met een dynamisch veranderend kaartbeeld volmond niet om een mooi resultaat te beko-

men voor gans Vlaanderen. Er werd dan ook voor gekozen om gebruik te maken van een *thin plate spline*-transformatie, waarbij op de Kabinetskaart aangeduide punten exact in overeenstemming werden gebracht met dezelfde punten op moderner kaartmateriaal, meer bepaald de Poppkaarten uit de tweede helft van de negentiende eeuw en het door Tom-Tom gedigitaliseerde hedendaagse wegennet. Men spreekt bij deze techniek ook van *rubbersheeting* omdat er getrokken en gewrongen wordt aan de kaart om zo de nauwkeurigheid van de transformatie voor de uitgekozen punten te maximaliseren. Op die manier kon de Kabinetskaart voor heel Vlaanderen optimaal georeferreed worden.

Problematiek provincie Limburg

Voor de meeste gebieden was het geen probleem om voldoende homologe punten te identificeren, enkel in de provincie Limburg was dit niet zo vanzelfsprekend. Uit de vergelijking met de nog herkenbare elementen in het moderne wegennet bleek dat hier veel vaker dan in andere regio's vervormingen optraden of elementen ontbraken. Ook fouten in de toponymie kwamen veelvuldig voor. De landschappelijke situatie heeft hier ongetwijfeld een aandeel in: de reusachtige

heidevlakten die in de achttiende eeuw de provincie bedekten moesten het vinden van voldoende referentiepunten bij het karteren met het planchet erg bemoeilijkt hebben, wat onvermijdelijk resulteerde in foute afstandsbepalingen door de artilleristen en de daaruit voortkomende vervormingen.² Er is echter meer aan de hand. Het gebied dat vandaag de dag de Belgische provincie Limburg behelst maakte in de achttiende eeuw deel uit van het prinsbisdom Luik, een kleine neutrale staat die al sinds 980 bestond. Dit prinsbisdom sneed de Oostenrijkse bezittingen in de Nederlanden als het ware doormidden, met de graafschappen Vlaanderen, Henegouwen, Namen, de heerlijkheid Mechelen en het hertogdom Brabant ten westen van het gebied, en de hertogdommen Luxemburg, Limburg en Gelre ten oosten.³

Graaf de Ferraris was oorspronkelijk niet van plan het prinsbisdom Luik in zijn kaart op te nemen. In zijn projectvoorstel dat in augustus 1770 aanvaard werd door keizerin Maria-Theresia werd enkel voorgesteld om alle buurmachten van de Oostenrijkse Nederlanden de toestemming te vragen om de artilleristen ongehinderd te laten opereren in dat deel van hun jurisdictie dat op de

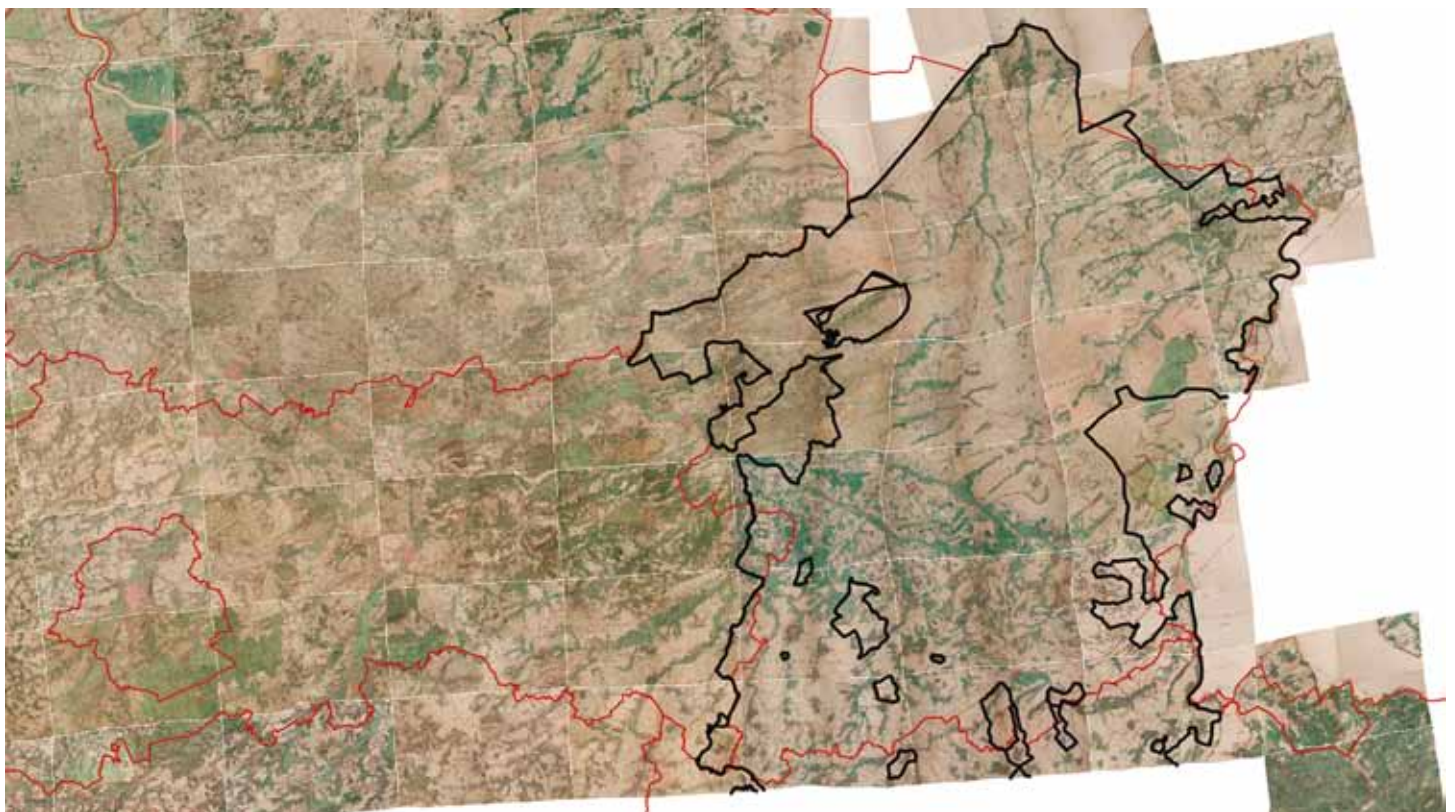
Oostenrijkse gebieden aansloot. Op die manier zouden de gemeenschappelijke grenzen zo duidelijk mogelijk gekarteerd kunnen worden.⁴ In maart 1772 gaf de prins-bisschop van Luik zijn toestemming om de vele Oostenrijkse enclaves op zijn grondgebied op te meten, maar al gauw stapelden de incidenten zich op. Later dat jaar deed de prins-bisschop dan ook zijn beklag dat zijn toestemming door de artilleristen misbruikt werd om dieper in zijn grondgebied door te dringen dan hen was toegestaan en dit zonder hun aanwezigheid kenbaar te maken aan de lokale officieren en magistraten. Hij was vooral ook bezorgd over het feit dat heel wat Luikse territoria werden weergegeven alsof ze behoorden tot de Oostenrijkse invloedssfeer, terwijl dit volgens hem niet het geval was. Betere karteerafspraken drongen zich dus op en geleidelijk aan rijpte het idee bij graaf de Ferraris om het probleem op te lossen door Luik de toestemming te vragen om niet louter de Oostenrijkse enclaves maar het volledige prinsbisdom in kaart te brengen. Gezien de mate waarin beide staten territoriaal verstrengeld waren was dit idee niet meer dan logisch.⁵

In juli 1773 trok Ferraris persoonlijk naar Luik waar hij de zesde van die maand een ontmoeting had met de prins-bisschop. Om de vorst te overtuigen van zijn goede

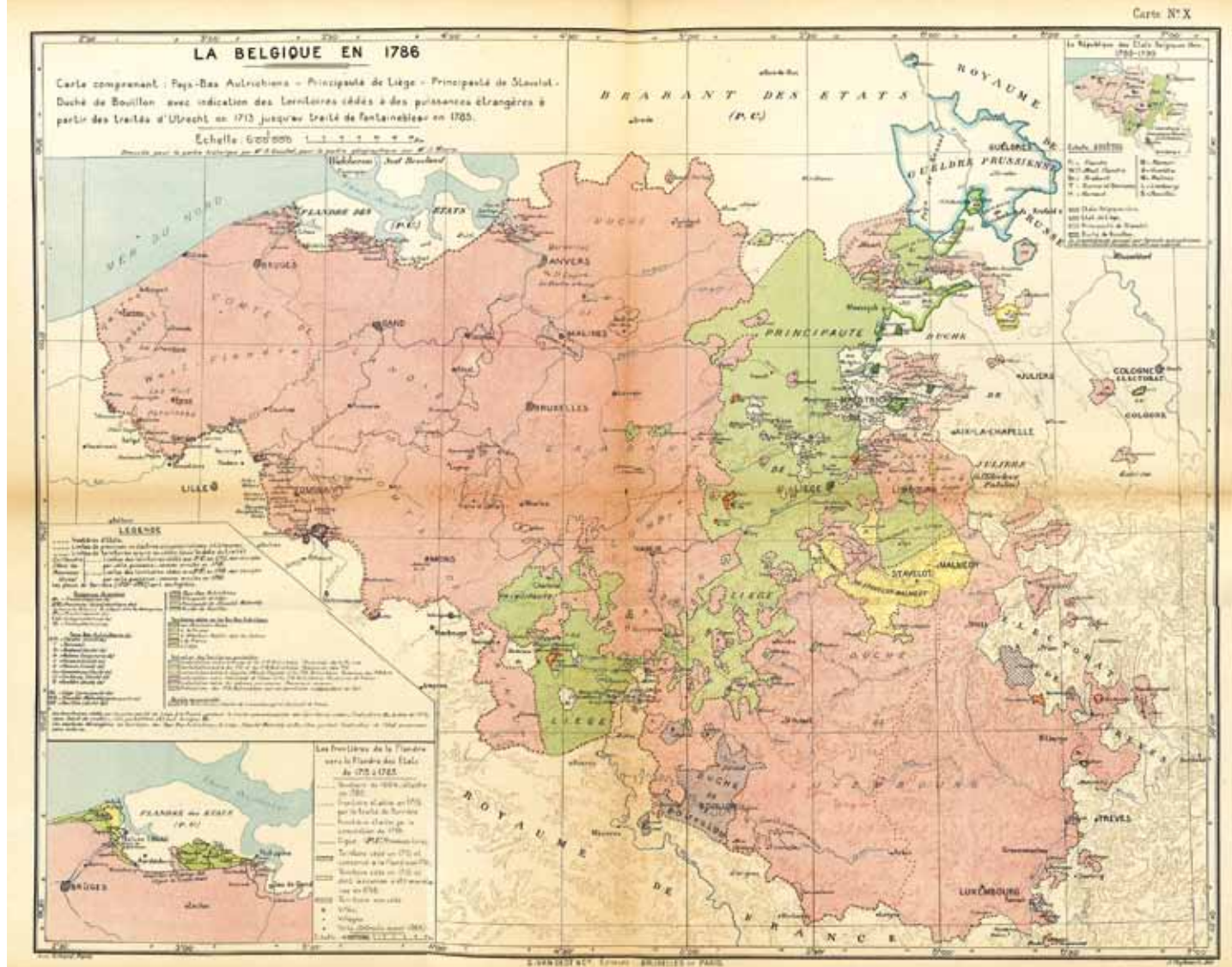
intenties benadrukte hij hoe zijn wens om het prinsbisdom te karteren louter door praktische beweegredenen was ingegeven en dat men niet moest vrezen dat zijn kaart de rechten van de Luikenaars op enige manier zou aantasten. Ferraris' verzoek viel in goede aarde en de volgende dag al schreef de prins-bisschop aan landvoogd Karel van Lotharingen dat hij akkoord ging met het voorstel op voorwaarde dat hij van de Brusselse overheid een officieel document ontving waarin verklaard werd dat de rechten van het prinsbisdom beschermd zouden zijn tegen een voor hen nadelige weergave van het grenstracé op de kaart. Nog diezelfde maand ontving de prins-bisschop deze door hem gewenste officiële verklaring en op 5 augustus 1773 deelde hij aan de lokale Luikse autoriteiten mee dat ze aan Ferraris en zijn medewerkers alle mogelijke hulp moesten verlenen. De artilleristen ontvingen eveneens officiële vergunningen die ze in geval van problemen konden voorleggen aan de inwoners van het prinsbisdom.⁶

Het zou vervolgens nog meer dan een half jaar duren voor ook de overheid in Wenen het project om het volledige prinsbisdom te karteren officieel goedkeurde op 3 maart 1774. Op datzelfde moment werd eveneens beslist om Ferraris een extra vergoeding toe te kennen,

niet louter omwille van de kosten die het bijkomende karteerwerk in Luik met zich meebracht, maar vooral omdat Ferraris zich voor nog een aantal andere zaken geëngageerd had. Zo had hij beloofd om nog datzelfde jaar of ten laatste tegen de lente van 1775 alle opmetingen in de Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik uitgevoerd te hebben. Dit was een gigantisch werk aangezien niet alleen het prinsbisdom nog gekarteerd moest worden maar ook het abdijvorstendom Stavelot-Malmédy en grote delen van de hertogdommen Gelre, Limburg⁷ en Luxemburg. Ferraris had de kartering van deze laatste twee gebieden zo lang mogelijk uitgesteld omdat hij bij de Franse overheid een aanvraag ingediend had om kopieën te bekomen van Franse kaarten van deze beide hertogdommen uit de Zevenjarige Oorlog. Hij ontving deze kaarten uiteindelijk nooit, waardoor de artilleristen genoodzaakt werden ook in Limburg en Luxemburg reguliere opmetingen uit te voeren. Dit was in het oorspronkelijke projectvoorstel niet in rekening gebracht en betekende een aanzienlijke verhoging van de werklast. In eerste instantie was bovendien afgesproken dat Ferraris slechts twee handgetekende exemplaren van de Kabinetskaart zou aanleveren, maar nu stemde hij er mee in om ook in een derde exemplaar te voorzien, dat zou worden samengesteld uit de originele

3. De huidige Belgische provinciegrenzen (rood) en de grenzen van het prinsbisdom Luik (zwart) aangeduid op de georeferenciede Kabinetskaart

4. Kaart van de Oostenrijkse Nederlanden met aanduiding van het prinsbisdom Luik (groen). (Van der Essen, Léon. 1919. Atlas de géographie historique de la Belgique. Carte X : La Belgique en 1786 (Pays-Bas autrichiens). Bruxelles: Librairie nationale d'art et d'histoire.)

terreinopmetingen op planchetbladen.⁸ Om beter het hoofd te kunnen bieden aan de enorme werkdruk tijdens het laatste jaar van de karteringen op het terrein werd de equipe van Ferraris uitgebreid met een dertigtal extra manschappen, wat het totaal aantal artilleristen belast met opmetingen voor 1774 op 178 bracht.⁹ Hun werk in het prinsbisdom Luik werd bemoeilijkt door het feit dat er in de achttiende eeuw nauwelijks goede kaarten van het gebied voorhanden waren, wat niet verwonderlijk is gezien het kluwen aan betwiste grenzen en enclaves waaruit het gebied bestond. Er waren uiteraard wel gegraveerde kaarten zoals die van de Zuidelijke Nederlanden door Fricx (1708) en die van het prinsbisdom Luik en het graafschap Namen door Nicolas Le Clerc (1747), maar hun kleine schaal en onduidelijke weergave van de grenzen maakten deze kaarten weinig bruikbaar.¹⁰ Ondanks hun veeleisende opdracht slaagden de medewerkers van Ferraris er toch in om nog voor het einde van het jaar quasi overal hun opmetingen afgerond te hebben, inclusief het prinsbisdom Luik.

Enkel in het kleine rijksgraafschap Kerpen en Lommersum en in het hertogdom Bouillon waren de artilleristen in 1775 nog actief.¹¹ Een dergelijk groot gebied in een dergelijke kleine tijdspanne karteren is vrijwel onmogelijk zonder ergens aan kwaliteit in te boeten. Dit bleek niet alleen tijdens het georefererwerk voor Geopunt maar werd ook al in de achttiende eeuw opgemerkt terwijl men nog bezig was de laatste hand te leggen aan de kaart. In het kader van onderhandelingen tussen Brussel en Luik met het oog op het afsluiten van een nieuw grensverdrag wilde de overheid van de Oostenrijkse Nederlanden graag beroep doen op het karteerwerk van de artillerie.¹² Op 6 juli 1777 werd aan Ferraris gevraagd om van zijn algemene kaart van de Oostenrijkse Nederlanden een aantal handgetekende kaarten af te leiden die een duidelijk overzicht gaven van de grenzen, enclaves en betwiste gebieden in het prinsbisdom Luik.¹³ De generaal beloofde deze kaarten tegen januari 1778 af te hebben,¹⁴ maar bij de vervaardiging realiseerde men zich dat sommige gegevens die men ter plaat-

se in het prinsbisdom had ingewonnen eerder discutabel waren. Daarom besloot men eind november 1777 over te gaan tot systematische terreincontroles om de Kabinetskaart en de *Carte marchande*, die men reeds was beginnen te drukken, nog te corrigeren, in de eerste plaats wat de grenzen betrof.¹⁵ De tijd ontbrak echter om dit grondig te doen. De *Carte marchande* moest immers zo snel mogelijk op de markt kunnen worden gebracht, want elke vertraging betekende persoonlijk financieel verlies voor Ferraris. Bovendien hadden hijzelf en een groot deel van zijn medewerkers ondertussen al het land moeten verlaten om zich naar het strijdtoneel van de Beierse Successieoorlog in Bohemen te begeven.¹⁶ Toen de terreincontroles in mei 1778 afgerond werden had men zodoende niet genoeg tijd gehad om alle fouten nog recht te zetten, iets wat ook het prinsbisdom Luik niet ontgaan was. Op 16 juli 1778 verscheen een edict van de prins-bisschop waarin hij benadrukte dat de grenzen van zijn rijk, de enclaves en de rivieren vaak fout zijn aangeduid op de kaart van Ferraris, welke

daarom niet als een officieel stuk gezien mocht worden en van geen waarde was in zijn rechtsgebied.¹⁷

Literatuur

- Dubois, Sébastien. 1999. *Les bornes immuables de l'état: la rationalisation du tracé des frontières au siècle des Lumières (France, Pays-Bas autrichiens et principauté de Liège)*. Heule: UGA.
- Dubois, Sébastien. 2001. La rectification du tracé des frontières sur les cartes des Pays-Bas autrichiens de Ferraris (1777-1779). Bruxelles: Palais des Académies.
- Gachard, Louis-Prospér. 1843. Notice historique sur la rédaction et la publication de la carte des Pays-Bas Autrichiens par le général comte de Ferraris. In: *Nouveaux mémoires de l'Académie royale des sciences et de belles-lettres de Bruxelles*, 16, blz. 3-57.
- Gessler, Jan. 1925. Een Luiker ordonnantie in het Vlaamsch over de kaart van Ferraris. In: *Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1925, blz. 20-26.
- Hennequin, E. 1891. Étude historique sur l'exécution de la carte de Ferraris. In: *Bulletin de la Société royale belge de géographie*, 15, blz. 177-296.
- Lambert, E. 1953. La signification économique des différends territoriaux entre Liège et les Pays-Bas à la fin du XVIIIe siècle. In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 31 fasc.2-3, blz.448-489.
- Lemoine-Isabeau, Claire, Hélin, Etienne. 1980. *Cartes inédites du pays de Liège au XVIIIe siècle*. Bruxelles: Crédit communal de Belgique.
- Lemoine-Isabeau, Claire. 1984. *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège à la fin du XVIIe et au XVIIIe siècle*. Bruxelles: Musée royal de l'armée.
- Van der Essen, Léon. 1919. *Atlas de géographie historique de la Belgique. Carte X: La Belgique en 1786 (Pays-Bas autrichiens)*. Bruxelles: Librairie nationale d'art et d'histoire.
- Van der Haegen, H., Vanneste, L. 1989. Ferraris: hoe betrouwbaar voor de Kempen? In: *De Aardrijkskunde*, 13(4), blz. 255-276.

Noten

- 1 Er bestaat een zeer uitgebreide bibliografie over het karteerproject van graaf de Ferraris. De allereerste studie door Gachard, 1843 biedt een goede algemene inleiding op het onderwerp.
- 2 Gelijkaardige vaststellingen werden ook gedaan door Van der Haegen & Vanneste 1989.
- 3 Van der Essen 1919
- 4 Algemeen Rijksarchief, Brussel, Secretarie van State & Oorlog, 2273, f.49-52
- 5 Dubois 2001, blz.XI-XII
- 6 Gessler 1925; Dubois 2001, blz.XIII-XIV
- 7 Het grondgebied van het hertogdom Limburg bevond zich in de moderne provincie Luik, tussen de Maas en de stad Aken.

- 8 Algemeen Rijksarchief, Brussel, Departement voor de Nederlanden van de Hof- en Staatskanselarij, 483, D101/C5/ 1-4
- 9 Lemoine-Isabeau 1984, blz.219
- 10 Hennequin 1891, blz.272; Lemoine-Isabeau 1980, blz.9-16; Dubois 1999, blz.286
- 11 Algemeen Rijksarchief, Brussel, Secretarie van State & Oorlog, 2273, f.209-214
- 12 Lambert 1953, blz.469
- 13 Algemeen Rijksarchief, Brussel, Secretarie van State & Oorlog, 2273, f.232-233
- 14 Algemeen Rijksarchief, Brussel, Secretarie van State & Oorlog, 2273, f.234 & 239
- 15 Dubois 2001, blz. XVIII-XXI
- 16 Algemeen Rijksarchief, Brussel, Geheime Raad onder het Oostenrijks bewind, 1067
- 17 Gessler 1925

Summary:

The Belgian province of Limburg on Ferraris's Cabinet map (1770-1778) / Soetkin Vervust & Stijn Tallir

In November 2013 the Agency for Geographical Information Flanders (AGIV) launched its new web portal Geopunt.be, through which a diverse range of geographical information is made available to the general public. The website also encompasses various georeferenced historical maps, including the Flemish part of the Cabinet map of the Austrian Netherlands by count de Ferraris. This map was georeferenced by the private company Aquaterra, a task which proved particularly difficult in the Belgian province of Limburg, where large distortions arose. The 18th-century landscape is probably partly to blame for this, as the large stretches of heath covering the region must have made mapping difficult. However, there are also other historical factors to take into consideration. Contemporary 18th-century Limburg formed part of the Prince-Bishopric of Liège, an autonomous region which split the Austrian Netherlands in half. Ferraris originally planned to map only this nation's borders and the Austrian enclaves within its territory. The decision to map the entire Prince-Bishopric came only at a later stage, when Ferraris had less than a year left to finish surveying and large parts of the Austrian Netherlands still needed to be mapped. The lack of good existing topographic maps of the Prince-Bishopric, and the feudal chaos characterizing its interior, complicated matters further. Nonetheless, Ferraris managed to complete all terrain work within the year. Mapping such a large region within such a short amount of time seems impossible without compromising the quality of the work somewhat. This already became apparent at the time, when last-minute attempts were made to rectify the map, but to little avail.

13th PARIS MAP-FAIR

www.map-fair.com

Saturday, 8 November 2014

Hotel Ambassador

16, Bd Haussmann - 75009 Paris

Opening hours **11.00 – 18.00**

FREE ENTRANCE

More than 30 international dealers offering old maps, atlases, views, globes & travel books.

List of participants

France: Didier Le Bail, Loeb-Larocque, Moorthamers, Monsieur le Prince, Les Trois Islets.

England: Daniel Crouch Rare books, Lee Jackson, IMCoS. Altea Antique maps & charts - London.

U.S.A.: Barry Ruderman - La Jolla, Geographicus Rare Antique Maps - New York, Paulus Swaen - Indian Rocks.

Netherlands: Iris Globes/ Paul Peters - Almen, Antiquariaat Plantijn – Breda, Silverenberg Galleries – Eindhoven, Paul Bremmers – Maastricht.

Belgium: Sanderus - Il Labirinto Gent, BIMCC - Brussels.

Germany: Norbert Haas - Bedburg Hau, Robert Berg - Regensburg, Antik Sommer – Munich, H.G. Braun – Wuppertal, Hanno Schreyer – Bonn.

Italy: Antiquarius – Rome, Enotria Antiqua - Alcantara, Old Times – Perugia

Spain: Gonzalo Fernández Pontes – Madrid.

Cyprus: Prime Historic Books & Images Ltd. - Nicosia.

Information:

Loeb-Larocque - tel. +33 (0)1 44 24 85 80
Email: paris@map-fair.com

INVITATION for Pre Map Fair Cocktail
Open to visitors & dealers
Friday 7 November 2014
starting at 19.30 – by pre-reservation only
www.map-fair.com/cocktail

Een wereldatlasje uit 1922 geeft een interessante kijk op de commerciële uitgeverspraktijken in het begin van de 20ste eeuw. Het betreft de *Wereld atlas voor huis en kantoor, met register* door G. Freytag, met een voorbericht van K. Zeeman, directeur van de Rijksnormaalschool te Hoogezand. Voor Nederland en Koloniën uitgegeven door W. Versluys' Uitgevers-Mij, Amsterdam. De titelpagina is ongedateerd, het voorbericht van Zeeman is met november 1921 gedateerd. Op 21 maart 1922 wordt het atlasje vermeld onder de "Nieuwe Uitgaven" in het *Nieuwsblad voor den boekhandel*, de prijs was f 4,50.

Het atlasje trok mijn aandacht omdat alle kaarten in het Duits beschrijft zijn, en ook het register een titel en verklaring in het Duits heeft. Slechts vier bladen vóór het kaartendeel zijn in het Nederlands: (1) de titelpagina, (2) het voorbericht, (3) de inhoud met op de achterzijde een 'Verklaring der teekens' en 'Afkortingen' en (4) een advertentie voor drie andere geografische publikaties van Versluys. De eerste kaart *Nördlicher Sternenhimmel* draagt merkwaardigerwijs nummer 2. Het Voorbericht van Zeeman geeft een verklaring. Ik laat het hier in z'n geheel volgen.

VOORBERICHT.

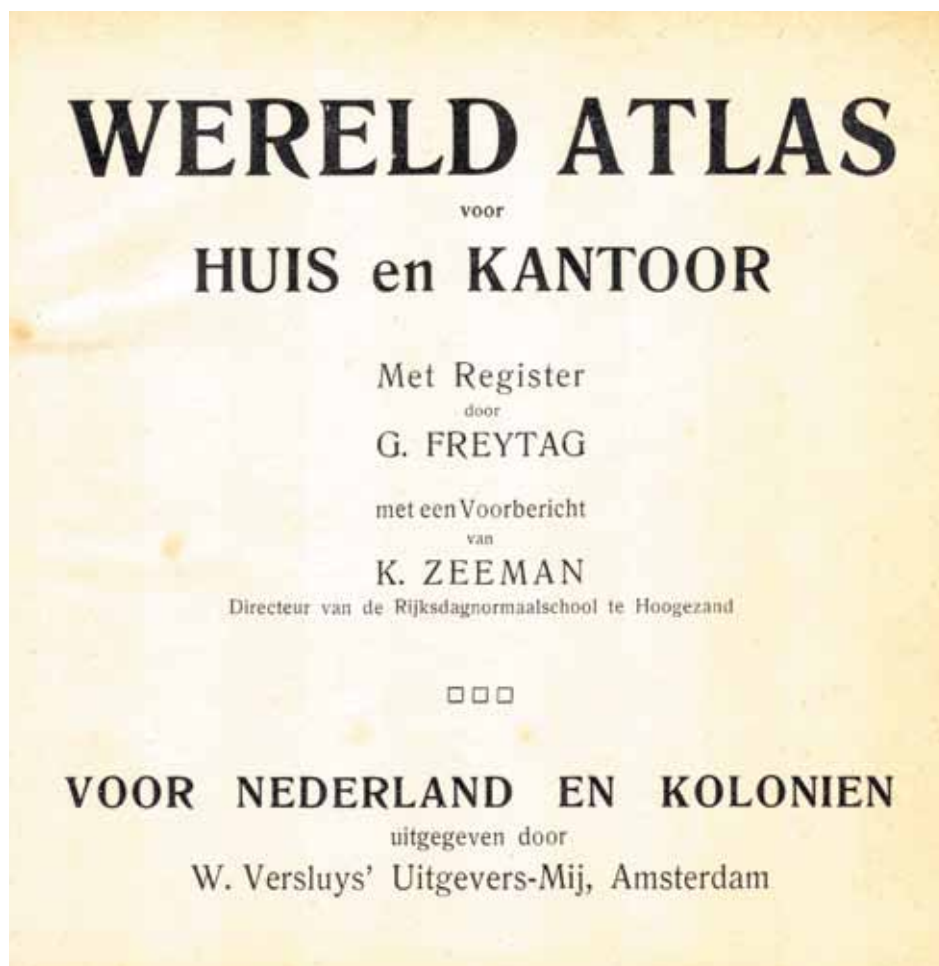
Door den wereldoorlog is ongetwijfeld ook bij ons Nederlanders de belangstelling in goed kaartwerk ten zeerste verhoogd. Bijna alle politieke grenzen ondergingen in de laatste jaren ingrijpende wijzigingen, zoodat verscheidene staten tot onherkenbaar wordens toe zijn gevormd; enkele, die reeds eeuwen hadden

Dr. P.C.J. van der Krogt (1956)

is Janssonius conservator bij de Bijzondere Collecties, Universiteit van Amsterdam, en onderzoeker historische kartografie, Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht.

De Wereld Atlas voor Huis en Kantoor van W. Versluys, 1922

1. Titelpagina (Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, OTM: HB KZL IV 2 H 13).

bestaan, verdwenen zoo goed als geheel, nieuwelingen namen hun plaats in. De kaart of atlas, waarmee wij kennis maakten op de schoolbanken, is voor het praktische leven waardeloos geworden. Het bezit van een goeden atlas wordt in steeds breder kringen als een noodzakelijkheid gevoeld; vooral in ons land, dat buitengewoon levendige betrekkingen onderhoudt met het buitenland en dat dan ook zonder het buitenland niet zou kunnen bestaan. Hierdoor is menig Nederlander verplicht een kartografisch juist beeld van de wereld binnen zijn bereik te hebben. Schoolatlassen kunnen hiertoe niet dan slechts gebrekkig dienen, daar ze te weinig detailwerk geven. Groote handatlassen, zooals

die van Stieler, Andrée, Vidal-Lablache of Bartholomew, zijn voor de meesten te duur en bovendien door het formaat slecht te hanteeren, in geen geval zal men ze op reis meenemen. Daarom besloot de firma Versluys voor Nederland en Koloniën een atlasje te exploiteeren, dat goedkoop is, een handig formaat heeft en toch, volkomen geografisch betrouwbaar is. Ongetwijfeld zal er weinig kaartwerk bestaan, dat zoo goed aan deze voorwaarden voldoet als de Weltatlas van G. Freytag, die wordt vervaardigd bij de bekende Weensche firma Freytag en Berndt, een der beste kartografische inrichtingen der wereld. Op dezen atlas is dan ook de keus gevallen, De verscheidenheid van kaarten maakt,

2. Kaart 88: Nederlande, Belgien und Luxemburg (Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, OTM: HB KZL IV 2 H 13).

dat alle landen behoorlijk tot hun recht komen; van vele steden en geografisch belangrijke streken zijn detailkaarten toegevoegd, zoodat het totale aantal boven de 200 stijgt. Bovendien bevat het atlasje een register, wat voor den zakenman de bruikbaarheid ten zeerste verhoogt.

De Uitgever stond voor de vraag of hij het atlasje met het oog op de Nederlandsche behoeften zou laten vertalen. Vertalen zou dit voordeel geven, dat de kring der koopers ruimer werd, Doch niet veel ruimer, daar toch het meerendeel der eenigszins ontwikkelde Nederlanders wel

Duitsch kan lezen en bovendien verreweg de meeste eiggennamen voor vertaling onvatbaar zijn. Door dit laatste is iedere atlas geschikt voor internationaal gebruik. Vertalen zou echter ten gevolge hebben, dat de zoo omvangrijke zwartdruk en hier en daar ook de rooddruk op nieuw op

steen gebracht moest worden; en dit zou een belangrijke kostenverhoging veroorzaken hebben, waardoor ook de boekhandelsprijs aanzienlijk moest stijgen. Het gemak van de spelling kon bij lange na niet opwegen tegen het nadeel van den hooger verkoopprijs en zoo komt het kaartwerk onvertaald in den handel. Ik geloof, dat op deze wijze de Uitgever wel is geslaagd in zijn plan om voor weinig geld degelijk werk te leveren. Gaarne beveel ik dan ook den atlas aan in de belangstelling van het Nederlandsche publiek.

Hoogezand, November 1921.

K. Zeeman, Leeraar M. O. Aardrijkskunde.

Het atlasje is dus niets meer dan een nieuwe titeluitgave van een Oostenrijkse atlas! Uit de *Atlantes Austriaci* blijkt dat het gaat om *G. Freytag's Welt-Atlas, 211 Karten auf 124 Seiten und Namensverzeichnis. Wien, Kartographische Anstalt G. Freytag & Berndt, Ges.m.b.H.* Dit atlasje is ongedateerd, maar is in 1921 verschenen, wat blijkt uit een recensie in het *Kartograph. und schulgeographische Zeitschrift* van dat jaar.

De uitgever Versluys heeft van Freytag & Berndt een aantal afgedrukte vellen van kaarten en register gekocht, voegde een Nederlandse titelpagina en voorbericht en verving kaart 1, "Zeichenerklärung u. Abkürzungen", door de tekst in boekdruk. Voor een betere verklaring dan alleen de prijs waarom hij het niet nodig gevonden had de teksten op de kaarten te vertalen

verzocht de uitgever K. Zeeman, waarvan hij al verschillende geografische werken had uitgegeven, om zo'n verklaring in een woord vooraf te geven. Zeeman zag er kennelijk geen bezwaar in een aantal fraaie redenen aan te voeren, die elkaar zelfs gedeeltelijk tegenspreken. Eerst zegt hij dat de meeste ontwikkelde Nederlanders toch wel Duits lezen, en dan dat de meeste namen toch onvertaalbaar zijn. Maar taal is niet het enige dat een atlasje aan een bepaald land bindt, ook de volgorde en de keuze van de kaarten is sterk nationaal gebonden. Dit atlasje begint met 52 bladen met kaarten van Duitsland en Oostenrijk. Nederland en koloniën komen nauwelijks aan bod: blad 87 toont plattegronden van Amsterdam, Antwerpen, Brussel en Luik, blad 88 een kaart van Nederland, België en Luxemburg op schaal 1:3.000.000. De Nederlandse koloniën in de Oost zijn alleen te vinden op blad 107, *Hinter-Indien und die Sunda-Inseln* (schaal 1:30.000.000) en die in de West zijn met een vergrootglas te vinden op blad 120, *Central-Amerika und West-Indien* (schaal 1:20.000.000), waarbij van de Bovenwindse Eilanden alleen Saba van een naam is voorzien.

In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 10 maart 1922 wordt het atlasje tamelijk kritiekloos besproken. De helft van de bespreking bestaat uit een citaat uit Zeemans voorbericht, die volgens de bespreker een juiste karakteristiek van het atlasje weergeeft (feitelijk vind ik dat ook en daarom citeer ik hierboven het vol-

ledige voorbericht). De enige kritiek die daarna geuit wordt is dat de kaartjes wat klein zijn, zodat ze "door het vele, dat er op voorkomt, ietwat vermoeiend voor het zoekend oog geworden" zijn. De recensent van *De Tijd* (ook 10 maart 1922) is nog milder: "Als geheel is het werk goed geslaagd en de kaartjes zijn bijzonder duidelijk."

Er zijn slechts een paar van dit soort Nederlandse titeluitgaven van buitenlandse atlassen bekend, en dat is voor de waardering van de Nederlandse kartografie uit die periode wel zo goed, want de uitgave van zulke atlassen is wel een toppunt van zuinigheid en gemakzucht.

Bron

Exemplaar van de Wereld-atlas: Collectie auteur en Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties, OTM: HB-KZL IV 2 H 13.

Referenties

- Brink L., 2003 'Herzien door K. Zeeman': Het verhaal van de gedreven schoolkartograaf. *Kartografisch Tijdschrift* 29, 2): 19-25; ook in L. Brink & L. Holl, *De wereld tussen twee stokken* (Nijmegen: De Wereld aan de Wand, 2005) (ook on-line: <http://www.wereldaandewand.nl/artikel7.htm>)
- Koeman C. en H.J.A. Homan, 1985 *Atlantes Neerlandici*, vol. VI, (Alphen aan den Rijn: Canaletto), Vers A1 (blz. 233).
- Kretschmer Ingrid, 1995 *Atlantes Austriaci*, 2. Band, Österreichische Atlanten 1919-1994 (Wien: Böhlau Verlag), F&B / Frey C (1921) (blz. 90-92).
- Recensie: O. Kende, "G. Freytags Weltatlas." In: *Kartograph. und schulgeograph. Zs.*, 9 (1921) 3/4, blz. 62.

Summary:

The Wereld Atlas voor Huis en Kantoor published by W. Versluys, 1922 / Peter van der Krogt

The 'World Atlas for Home and Office' was published in 1922 by Versluys of Amsterdam. He had found a very cheap way of producing a new atlas. All the maps were taken from an Austrian atlas published by Freytag & Berndt in 1921. Versluys added four pages: title, foreword, list of maps and an advertisement. In the foreword K. Zeeman explains the production method by referring to the high costs of making new lithographical stones for the text, that the names on the maps in many cases cannot be translated, and that most educated Dutch people can understand German. Not mentioned is that the choice and order of the maps are both aimed at Austria and Germany, and that no detailed maps of the Netherlands and its colonies are present.

3. Fragment van de kaart Central-Amerika und West-Indien. Van de Nederlandse Bovenwindse eilanden is alleen Saba benoemd (Universiteit van Amsterdam, Bijzondere Collecties, OTM: HB KZL IV 2 H 13).

De inhoud en weergave op zeekaarten heeft zich jarenlang ontwikkeld, niet in het minst onder invloed van Internationale afspraken die vanaf 1921 veelal via de Internationale Hydrografische Organisatie werden gemaakt. Voorbeelden uit mijn verzameling tonen de grote variëteit in de presentatie van topografie en het gebruik van kleur op zeekaarten vanaf circa 1900 of wat eerder.

De afbeeldingen in dit artikel zijn niet geschikt voor navigatie

Drukkleuren op zeekaarten

Zeekaartenmakers zijn altijd nogal terughoudend geweest met het gebruik van kleur. Voor een groot deel heeft dat te maken met de drukkosten en de relatief kleine oplagen die er worden gedrukt. Zeekaarten worden vaak herdrukt omdat ze voortdurend up-to-date gehouden moeten worden. Bij wijzigingen is het vaak efficiënter een gecorrigeerde druk van de kaart te vervaardigen, dan de hele voorraad handmatig bij te werken. Oplagen van slechts 50 tot enkele honderden stuks zijn/waren bepaald geen uitzondering (in Nederland). En het steeds opnieuw maken van meerdere drukplaten is dan een relatief grote kostenpost. Om die reden ook werden bij de drukkers van Nederlandse zeekaarten de gebruikte (offset-)drukplaten bewaard voor een volgende druk, in de hoop dat er in die betreffende kleur dan geen wijziging zou voorkomen. In extreme gevallen kon zelfs nog wel eens een kleine correctie op de bestaande drukplaat aangebracht worden,

zodat die plaat dan niet vernieuwd hoefde te worden. De laatste decennia was het opslaan van oude platen echter niet zinvol meer. Een heel andere reden voor het beperkte gebruik van kleuren was de wens om in geval van nood (tijden van spanning, oorlog, gebrek aan middelen, of tijdgebrek) snel een nieuwe volwaardige kaart te kunnen drukken. In dat geval is het een voordeel wanneer alle informatie op slechts één drukplaat staat, bij voorkeur de zwarte. In het begin van de 20e eeuw speelde dit argument nadrukkelijk, in ieder geval in Nederland en in Groot-Brittannië, landen die op hydrografisch gebied altijd veel samenwerking hadden. Tot lang na de Tweede Wereldoorlog gold voor zeekaarten nog steeds de regel dat alle echt belangrijke informatie op de zwarte plaat moest staan. Toen dit argument minder zwaar ging tellen, was een eerste uitzondering op deze regel de onderzeese kabel (die voor gewone navigatie geen belemmering vormt) die in magenta werd gedrukt, als een soort waarschuwingskleur,¹ als maatregel tegen schade door ankeren of (sleeptnet-)vissen.

Bij de thans in gebruik zijnde papieren kaarten, die bij voorkeur de Internationale Kaartspecificaties volgen,² wordt de kleur zwart gebruikt voor alle fysiek aanwezige zaken, zoals dieptegegevens, wrakken/obstructies, vuurtorens, bruggen, kusten,

1. Voorbeeld van ondiep-waterkleur tot de 6 vademlijn. De droogvalling is in hetzelfde blauw gedrukt. Het landgedeelte is zeer leeg gehouden, afgezien van enkele bergtoppen. (BA 1348, South China Sea, Kepulauan Natuna, 1:200.000, Uitgave 1909, Editie 1993)

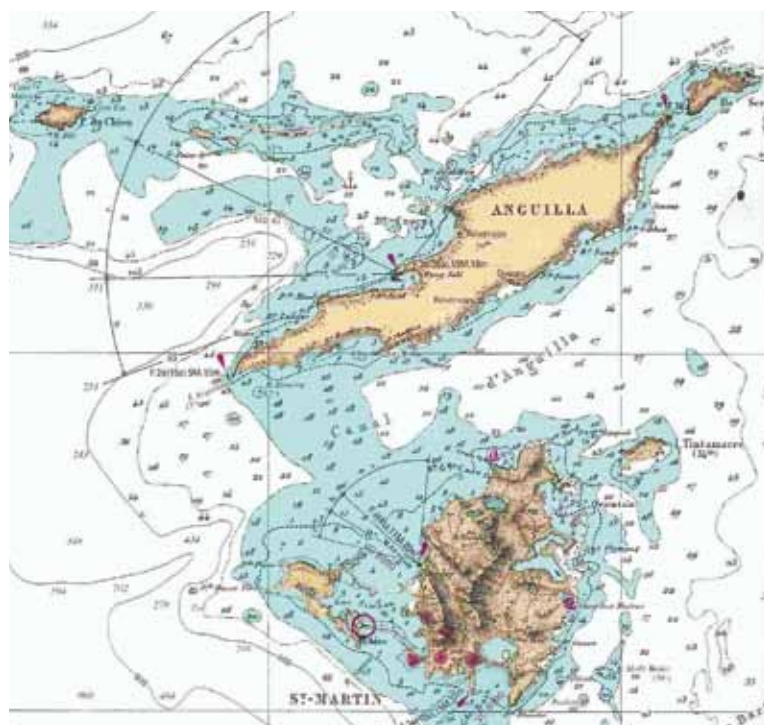
pijpleidingen, en voor geografische namen. De kleur magenta wordt gebruikt voor niet fysieke zaken, zoals administratieve grenzen (aangewezen ankergebieden, territoriale grenzen, verboden gebieden, verkeersscheidingsstelsels), magnetische informatie of verwijzing naar radiofrequenties etc. Olie- en gasleidingen en telefoon- of elektriciteitskabels vormen een uitzondering: die worden ook in magenta weergegeven.

De introductie van kleur op gedrukte kaarten

De in koper gegraveerde zeekaarten, midden negentiende eeuw, werden in zwart gedrukt. Daarvan zijn prachtige voorbeelden (zie afb. 5, 9, 10, 18, 21 en ook in mijn artikel in CT 2013-4, afb. 4, 8, 13, 14, 17, 20, 24). Maar de leesbaarheid is in sommige gebieden nogal slecht, door de veelheid van detail. (zie mijn artikel in CT 2013-4, afb. 2, Plateau des Minquiers). In de Verenigde Staten werd rond 1865 voor het eerst geëxperimenteerd met het drukken van extra kleur.³ Pas vanaf het begin van de 20^e eeuw gingen ook andere landen er toe over steunkleuren te drukken. Kleuren op de zeekaart moesten ook 's nachts bij weinig licht of zelfs bij een rood verlichte kaartentafel (die minder verblindend is) eenduidig te onderscheiden zijn. Blauw was een voor de hand liggende kleur om ondiep water te benadrukken.⁴ Maar het blijkt, dat blauw

H.J.G. Ferwerda. De auteur heeft zich gedurende zijn hele carrière ambtshalve bezig gehouden met zeekaarten. Na enkele jaren als stuurman Grote Handelsvaart was hij van 1971-2003 werkzaam bij de Hydrografische Dienst van de Koninklijke Marine; eerst als hydrograaf aan boord, later als nautisch kartograaf en als adviseur bij het Bureau Hydrografie. Vanaf 1974 is hij zeekaarten gaan verzamelen.

2 en 3. Effect van de toevoeging van kleur bij vergelijking van twee edities van eenzelfde kaart. De topografie is in beide edities gelijk; het dieptebeeld is wel vernieuwd in 1992. (FR 1488, Mer des Antilles, l'Anguille, St. Martin & St Barthélemy (Petites Antilles), 1:25.000, Uitgave 1855, Editie 1934, Druk 1952 en Editie 1992)

niet altijd de eerste kleur is die werd toegevoegd. In feite was dat de kleur magenta. Op zeekaarten, gedrukt van kopergravures, werden soms de posities van vuurtorens of lichtboeien al benadrukt door ter plaatse (handmatig) een oranje, gele, of rode vlek aan te brengen op de kaart; later natuurlijk in offset, al is het mij bekend dat 'vlammertjes' op sommige kaarten tot ver in de 20^e eeuw veelal nog met behulp van een stempeltje aangebracht werden (in rood, oranje of paars). En kaarten zonder vuurtorens of kustlichten bleven voorlopig nog alleen in zwart gedrukt.

Ik vind in mijn verzameling onder de vroege – op koper gegraveerde – kaarten, ca. 60 stuks die vóór 1947 al een modernisering hadden ondergaan. Maar deze 60 kaarten vertonen nog nauwelijks steun-

kleuren. Veelzeggend is, dat de Franse kaart SH-88, de Verklaring van tekens en Afkortingen (Signes Conventionnels et Abréviations) in 1946 in het geheel geen kleur bevat. De Britse versie, BA 5011, uitgave 1944, kent ook nog geen andere dan zwarte symbolen.

Van kaarten die vanaf 1947 een 'new edition' kregen zie ik in mijn verzameling meer en meer de toevoeging van kleur. Dat is dan meestal magenta en – bij een tweede steunkleur – een landtint. Bijvoorbeeld een grijze kleur voor het landgedeelte ter vervanging van het zwarte raster van de kopergravure, hoewel dit raster tot ver in de twintigste eeuw bleef voorkomen. Met de grijze drukkleur is in de kleurstelling is feitelijk niets veranderd (soms is de loop nodig om het verschil

te constateren), al betekent het wel een extra drukgang. De toevoeging van een "watertint" betekent dus eigenlijk een aanmerkelijk grotere verandering in het kaartbeeld. Zie voor een mooi voorbeeld van een kaart met of zonder kleur afbeeldingen 2 en 3.

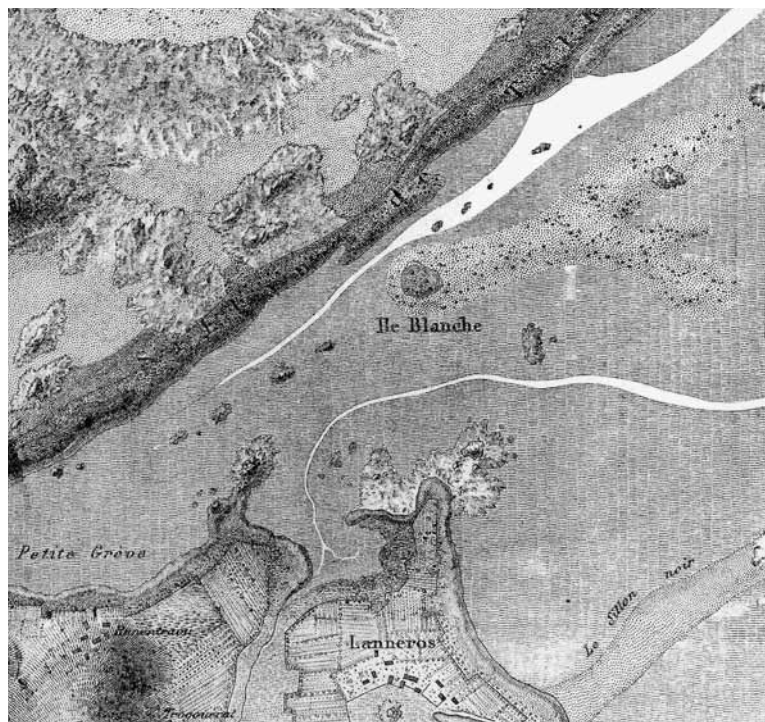
In mijn verzameling zie ik ca 111 nieuwe edities, verschenen tussen 1947 en 1970. Hiervan is 26% zonder kleur, 22% met alleen magenta, 20% met twee steunkleuren en 32% met drie steunkleuren.⁵

Houdbaarheid van 'gravurekaarten'

Hieronder versta ik kaarten die destijds zijn geproduceerd als kopergravure en op een later tijdstip om praktische redenen via offsetdruk zijn gereproduceerd. Ze tonen echter nog steeds alle details van dat oude gegraveerde kaartbeeld. In mijn verzameling bestaan ca 41 kaarten, gebaseerd op een kopergravure, die na 1970 nog van kracht waren en geen steunkleur, of alleen magenta hadden. Vrij 'ouderwetse' kaarten dus. Ongetwijfeld zijn dat kaarten die op deze wereld wat meer 'in de luwte' liggen. Na 1985 waren dat er nog 3. Van de 'laatste', BA 3099 (Tonga, gegraveerd in 1900), verscheen zelfs nog een 'New Edition' in 1992. (Zie Afb. 4). Dat toont aan dat er zelfs tot na 1992 kaarten in gebruik waren die het oude gegraveerde kaartbeeld bevatten.

4. Voorbeeld van een als kopergravure geproduceerde kaart, die zelfs na 1992 nog het oude kaartbeeld toont. (BA 3099, Tonga Islands, Haapai Group Northern Portion, 1:72.600, Uitgave 1900, Editie 1992)

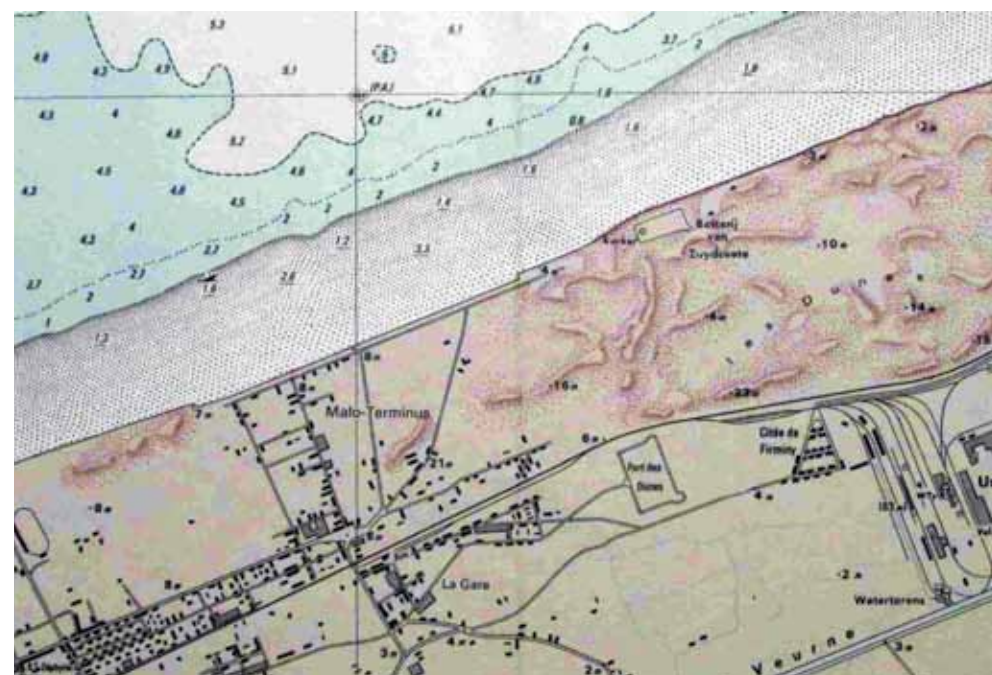

5. Van kopergravure gedrukte kaart zonder steunkleuren, waarin de droogvalling is voorzien van gedetailleerde rots- en steenstructuur, waardoor onderscheid tussen land en droogvalling onduidelijk wordt. (FR 972, France, North coast, Rivière de Tréguier, 1:14.400, Uitgave 1943, Editie 1955)

Met genoemde kleuren zijn dan en ondiep water en het landgedeelte ingekleurd. Maar op vele kusten bestaat er ook nog de droogvallingszone (intertidal area), het gebied dat met laag water droog valt en met hoogwater onder loopt en dan

6. Weinig bekende Nederlandse kaart met droogvalling in wit, met zwarte stippel, erg drukke topografie en in bruin gedrukte duinentekening. (NL 1532-B, Frankrijk Noordkust, Aanloop Duinkerken, Oostblad, 1:20.000, Uitgave 1969) (Facsimilé kaart van FR 6500)

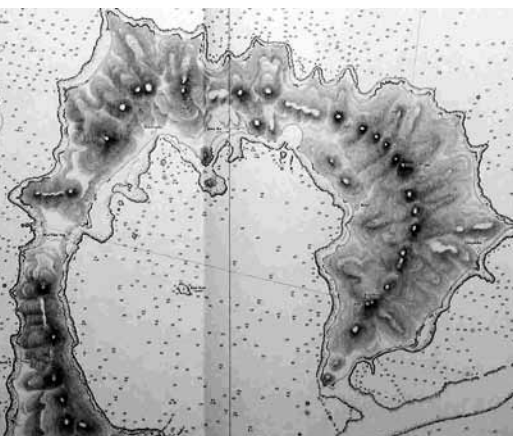

7. Gebruik van een fel blauwe kleur, in vier tinten. De droogvallingskleur (zuidzijde atol) is een combinatie van vol blauw met de lichte landtint en is moeilijk te onderscheiden. (FR 7373, Archipel de Tuamotu; Rangiroa, 1:80.000, Uitgave 1997)

waar de droogvallingszone werd meegedrukt in beide kleuren van zowel het ondiepe water als het land. Thans is dit de standaard voor internationale kaarten. Het resultaat is uiteraard afhankelijk van de gekozen drukk kleuren; daar zijn nu internationale richtlijnen voor, zodanig dat een 'aanvaardbare droogvallingstint ontstaat'. In gebieden waar nauwelijks (verticale) getijbeweging is, hoeft men de keuze

8. Plankaartje waarop ondiep water tot de 5-meterlijn vol blauw en met een bies in dezelfde kleur op de 10-meterlijn. De droogvallingen zijn in een combinatiekleur van landtint en 'waterblauw'. Verder een bescheiden topografie met diverse kenbare punten. (BA 3043, Egypt, Harbours and anchorages in the Red Sea, 1:7.500, Uitgave 1971)

9. Alleen in zwart gedrukte kaart. Tevens een fraai voorbeeld van zeer fijn gegraveerde reliëf-weergave. (BA 1248, Fiji or Viti Group, Totoya, 1:24.200, Uitgave 1865, Druk 1968)

10. Kaart in zwart met de steunkleur Magenta (vlammetjes). Het reliëf van het berglandschap is volledig in schrapjes uitgewerkt. NB De kaart is kennelijk gebruikt als bronmateriaal voor een kleinschaliger kaart; in potlood zijn sporen van een generalisatie te zien. (FR 3407, Antilles, St. Christophe, Nièves, St. Eustache et Saba, 1:70.000, Uitgave 1875, Druk 1949).

voor de droogvallingszone niet te maken. Maar op andere plaatsen, waar wel droogvallingen bestaan, zijn die niet altijd onderscheidend ingekleurd. Op kaart BA 1348 bijvoorbeeld (zie afb. 1) zijn die gebieden overdrukt met de 'ondiep waterkleur' blauw. Soms krijgt zo'n blauwe droogvalling nog een licht zwart raster, terwijl land grijs is.

Aantal steunkleuren

Bij het doorlopen van de verzameling

blijkt dat het aantal variaties in kleurweergave haast ontelbaar is. Dat komt in de eerste plaats doordat landen naast de drukkleur zwart uiteenlopende andere drukkleuren kiezen. Dat kan variëren van één tot wel zeven steunkleuren. En de keuze voor die kleuren varieert dan ook nog van land tot land, en binnen één organisatie zelfs van tijdsperiode tot tijdsperiode. De blauwe 'kleur van water' komt voor in al z'n variëteiten. (van heel licht, tot heel stevig, zie afb. 7, en soms neigend naar

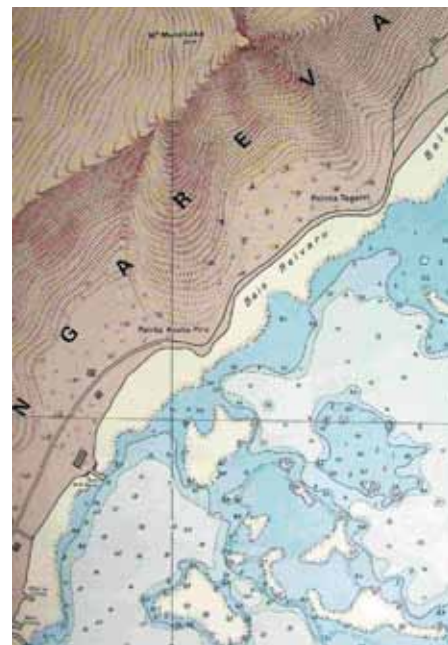
groenblauw). Naast de volle drukkleur blauw kunnen daarbij voor diverse diepte bereiken nog evenzoveel rastertinten van dat blauw toegepast worden. Of men gebruikt de volle drukkleur voor de ondiepten en markeert daarnaast een gekozen dieptelijn met een bies (bijvoorbeeld volblauw tot de 5m en dan een bies op de 10m. (zie afb. 8). Maar blauw is in het verleden niet perse de standaard; BA kaart 2036 (uit 1958) gebruikte zeer lichtgroen. En de Nederlandse kaart 212 (uit 1951) gebruikt

11. Kaart in zwart, met twee steunkleuren: magenta en 'ondiepwaterblauw'. De droogvallingen hebben ook deze kleur, met toevoeging van een raster dat modder aanduidt. (BA925, Australia, North Coast, Port Darwin, 1:18.000, Uitgave 1938, Editie 1949)

12. Kaart in zwart, met twee steunkleuren: magenta en landtint grijs. In dit gebied géén droogvallingen. De topografie is veel gedetailleerder weergegeven dan voor navigatie nodig is, waardoor kenbare punten en namen 'verdrinken'. (BA 2775, Adriatic Sea; Yugoslavia, Luka, Zadar and Approaches, 1:5.000, Uitgave 1946, Editie 1986)

13. Kaart in zwart met drie steunkleuren: 'Ondiepwaterblauw' (drie tinten), landtint bruin en natuurlijk magenta (hoewel op dit fragment niet in beeld). De droogvalling is wit met een rotssymbool. Reliëf d.m.v. heel fijne schrapjes in volbruin. (FR 6418, South Pacific; Archipel des Tuamotu - Iles Gambier, 1:5.000, Uitgave 1965, Editie 1992)

14. Kaart in zwart met vier ongebruikelijke steunkleuren: rood (Vlammetjes), het land is geel, ondiep water tot 5m licht groen en water van 5 tot 10m licht geelgroen. Droogvallingen zijn wit met stippen. (POR 71, Costa Oeste de Portugal; Baia de Cascais, 1:10.000, Uitgave 1926, Editie 1942)

(naast een landtint van lichtgrijs) een ander lichtgrijs voor de droogvallingen en een lijnraster daarvan voor ondiep water. Bij het gebruik van de landtint is de variatie nog veel groter. Naast de donkergele kleur 'Buff' die tegenwoordig bijna standaard is, kwam ik de volgende landtinten tegen: zwart raster, lichtgrijs, grijs, lichtbruin, bruin, lichtgroen, groen, geel, groengeel.

In de eerste helft van de 20e eeuw bestaan er nog vele zeekaarten die alléén in zwart

zijn gedrukt, zoals ook de kopergravures. (zie afb. 9). Binnen mijn verzameling constateerde ik dat (nog afgezien van bovengenoemde variaties in drukkleur) ook het aantal steunkleuren uiteen loopt: Eén steunkleur: Het meest wordt dan magenta toegepast, voor 'vlammetjes' enz. Zie afb. 10.

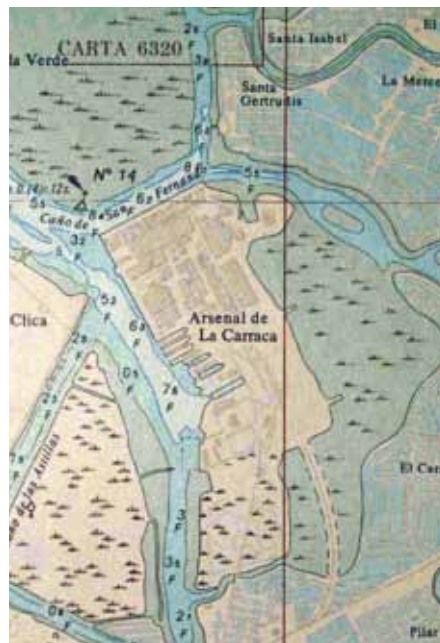
Twee steunkleuren: zie afb. 11 en afb. 12.

Drie steunkleuren: Zie bijvoorbeeld afb. 13.

Vier steunkleuren: Zie afb. 6 of (heel bijzonder) afb. 14.

15. Kaart in zwart met vijf steunkleuren: landtint met reliëf in bruin raster (hoogtelijnen vol bruin), blauw, en rood, groen en geel voor de lichtsectoren. (DK 1132, North Sea, Greenland west coast; Julianehaab, 1:40.000, Uitgave 1959, Editie 1987)

16. Spaanse kaart in zwart met zeven steunkleuren, waaronder twee kleuren bruin en paars-blauwe dieptelijnen. De zeer gedetailleerde 'man-made' topografie (ook veel zoutpannen) is in lichtgrijs weergegeven. (ESP 6321, Costa SW. de Espana; Bahia de Cadiz, Hoja II (blad 2), 1:25.000, Uitgave 1973, Editie 1979)

17. Zweedse kust, rijkelijk 'bestrooid' met niet te identificeren huisjes. Daartussen zijn kenbare punten te vinden, zoals schoorstenen (Chy), een molen, een windmotor en kerktorens. De kustlijn in het zuidoosten is niet nauwkeurig bepaald. (BA 3667, Sweden, West Coast; Nidingen to Tylo, 1:100.000, Uitgave 1907, Editie 1993)

Vijf steunkleuren: Als voorbeeld afb. 15.

Soms worden andere kleuren gekozen. .

Zeven steunkleuren: trof ik tenslotte aan op een Portugese en op twee Spaanse kaarten (zie afb. 16)

Méer kleuren In mijn artikel in CT 2013-4, afb. 19, gaf ik al aan dat kaarten aanvullend nog overdrukt kunnen worden met hyperbolische lijnenpatronen ten behoeve van elektronische navigatie.

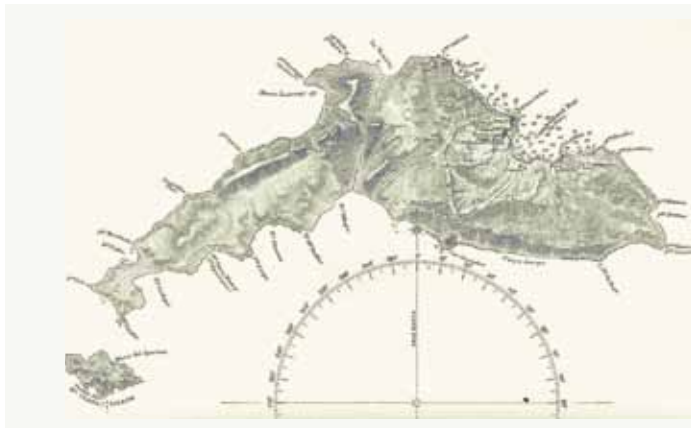
Topografie

In z'n algemeenheid is dat de verzameling van objecten op het aardoppervlak, die aan een positie zijn te koppelen.

Op zeekaarten kun je bij topografie onderscheid maken tussen:

- enerzijds natuurlijke elementen, zoals reliëf (bergen, heuvels, duinen, valleien), gletsjers, rivieren, vegetatie of andere herkenbare structuren en
- anderzijds door mensenhanden gecreëerde objecten als huizen, stedelijke gebieden, dammen, kerktorens, wegen, steigers, bruggen, spoorlijnen, enz. (Van deze objecten vormen vuurtorens en bakens trouwens een speciale categorie, waar ik nu niet op in zal gaan).

Het belangrijkste topografische object is ongetwijfeld de kustlijn. In gebieden met veel getijverschillen wordt op de zeekaart de lijn van gemiddeld-hoogwater-bij-springtij als kustlijn aangehouden, getekend als een stevige zwarte lijn. (Als de ligging echt niet vast te stellen is wordt het een onderbroken lijn; zie bijvoorbeeld afb. 17). Met de kustlijn wordt de vorm

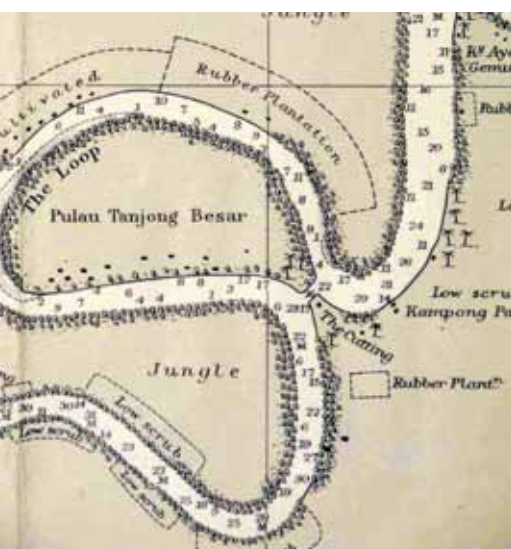
18 en 19. Tekortkomingen in de vroegere opmeting van een eiland, vergeleken met de latere kartering. (Afb 18: BA 1383, Pacific Ocean, Southeast; Isla Robinson Crusoe (Mas Atierra), 1:103.970, Uitgave 1901, Editie 1928, Druk 1970) (Afb 19: BA 1389, Pacific Ocean, Southeast; Islands and Anchorages in the South-east Pacific Ocean, 1:100.000, Uitgave 1977, Editie 1979)

van het land weergegeven. De afbeeldingen 18 en 19 tonen Robinson Crusoe eiland (33° Z, 80° W). Het oude kaartbeeld van 1901 werd op kaart BA 1383 zelfs in 1970 nog als Hernieuwde Uitgave gehandhaafd. Maar in 1977 werd de kaart vervangen door kaart BA1389. Op deze grondig gemoderniseerde weergave is te zien dat het kaartbeeld van 1901 aanzienlijke onjuistheden bevatte. De weergegeven kustlijn zegt ook iets over het karakter van het landgebied. Een meanderende, met mangroven begroeide tropische oever weerspiegelt een ander gebied dan een steile rotskust of de zakelijke strakheid van een havenstad. (zie afb. 20). Op kleinschalige kaarten wordt de topografie soms bewust gereduceerd tot

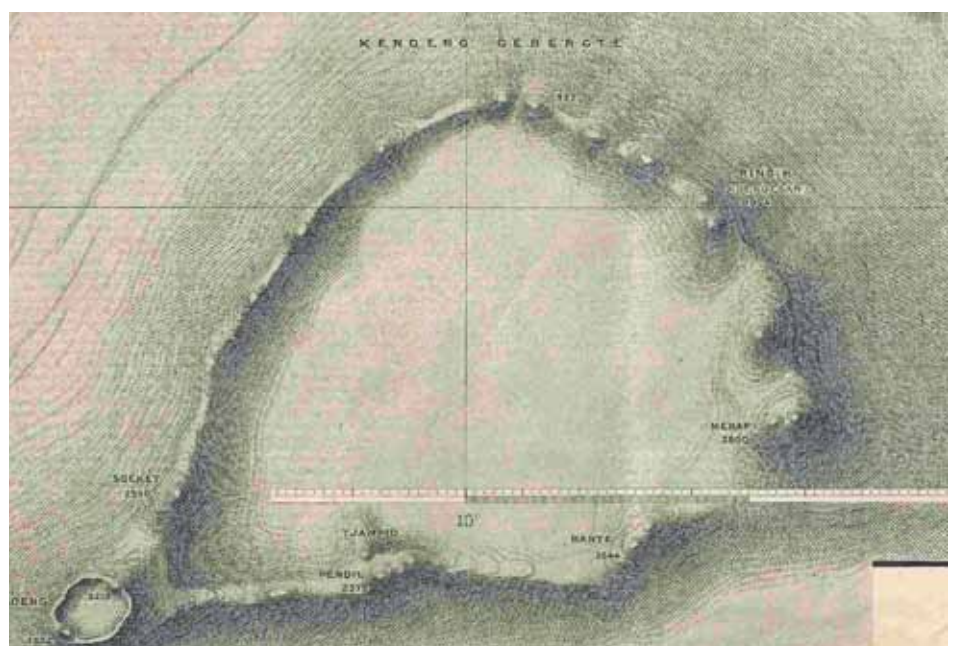
vrijwel alleen de kustlijn; zie bijvoorbeeld afbeelding 1 waarop ook nog de bergtoppen rudimentair aangegeven (en ook afbeeldingen 8, 14, en 20 in mijn artikel in CT 2013-4).

In de tijd van de zichtnavigatie zijn bergtoppen echt onmisbaar op zeekaarten. Die horen dan ook op de 'zwarte drukplaat'. Uit de tijd van de kopergravures bestaan prachtige of bijzondere voorbeelden van volledig uitgewerkte berglandschappen (zie bijvoorbeeld afb. 9 of afb. 10). Op Nederlandse kaarten van Indië bleef het reliëf meestal beperkt tot bescheiden vormlijnen, maar afb. 21 toont toch een prachtig gebergte, dat zelfs door de kaartrand heen loopt. Een eenvoudiger

weergave door middel van hoogtelijnen of vormlijnen kan ook goed voldoen (zie afb. 22). In het algemeen staan die ook op 'de zwarte plaat'. Maar bij sommige Franse, Spaanse, Portugese en Deense kaarten staan de hoogtelijnen in bruin (zie afb. 13). De Franse hydrografische dienst (SHOM) heeft overigens gekozen voor lichtbruin als standaard landtint en maakt veel werk van de reliëfweergave. Zie afb. 23 (waarop de hoogtelijnen trouwens weer zwart zijn). De Hydrografische Dienst van Nieuw-Zeeland gebruikte felgroen voor het landgedeelte. Het reliëf werd hierin veelal op indrukwekkende wijze 'meegenomen'. (Zie afb. 24). Slechts de positie van de toppen is ook in zwart weergegeven. Ter vergelijking een modernere kaart van hetzelfde

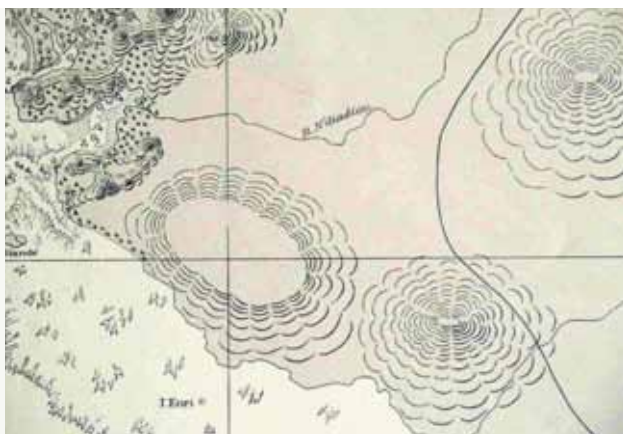

20. De kustlijn en de topografie geven het gebied een bepaalde sfeer mee. Bij het zien van een bochtige rivier met mangroven en rubberplantages ruik je de kampongvuurtjes als het ware. (BA 1367, Malay Peninsula-East; coast; Johore; Sungai Sedili Besar, 1:24.680, Uitgave 1949)

21. Ook sommige Nederlandse kaarten laten indrukwekkende voorbeelden zien van (gegraveerde) reliëfrepresentatie; in dit geval in schrapjes uitgevoerd. (NL 82, Indonesië; Noordkust Java; Soerabaja tot Straat Bali, 1:200.000, Uitgave 1911, Editie 1918, Druk 1931)

22. Eenvoudige maar effectieve reliëfrepresentatie door middel van vormlijnen. (BA 2908, South Pacific; New Caledonia, South Coast; Passe du Cap Ka to Baie de Bourail, 1:100.000, Uitgave 1946, Editie 1973)

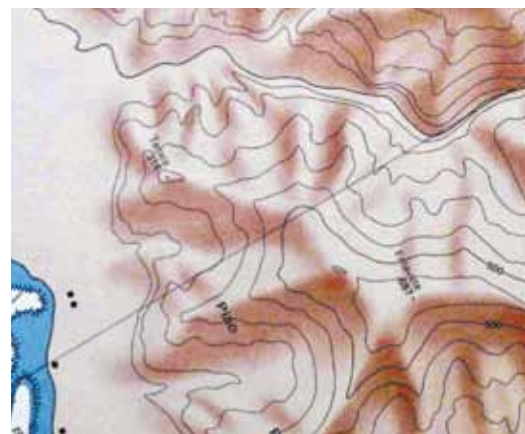
gedeelte in afb. 25, waarin hoogtelijnen dezelfde informatie moeten geven. Een grillig patroon van op zichzelf correcte hoogtelijnen voldoet op een zeekaart niet altijd (zie afb. 9 van mijn artikel in CT 2013-4). De kartograaf zal (door vereenvoudiging) de herkenbaarheid van het reliëf moeten verbeteren, zoals op afbeeldingen 22 en 26.

Opmerkelijk en ongebruikelijk is de weergave van topografie op afb. 27 omdat hierop zeer veel binnenlandse riviertjes, nadrukkelijk in volblauw zijn getekend; een weinig functionele toevoeging, volgens mij.

Topografie, door mensenhanden gecreëerde objecten

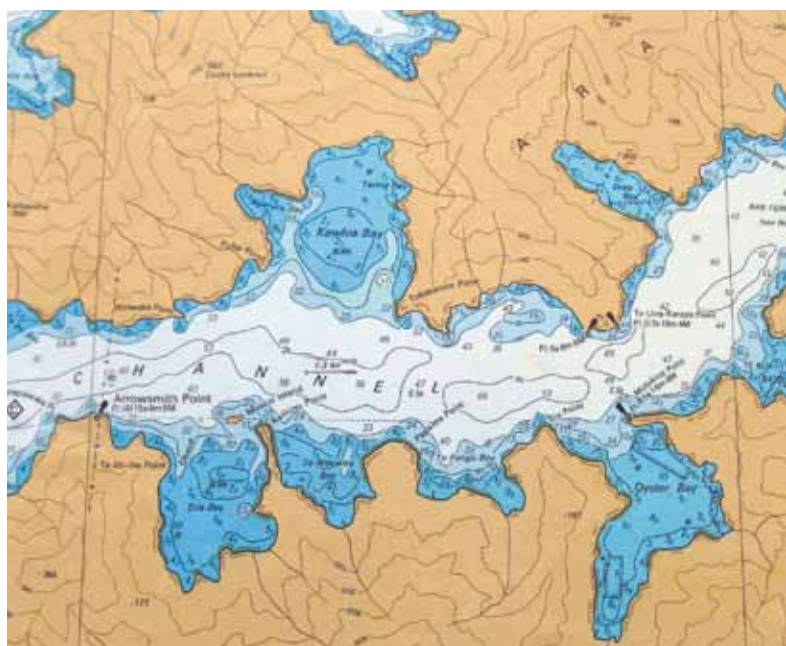
Bijna overal bestaan 'man-made' topografische objecten. Over de vraag 'welke moeten er wel of niet op een zeekaart

staan' is veel discussie mogelijk. Voor de functionaliteit van de kaart zullen op alle schalen die objecten moeten voorkomen die gevaar voor aanvaring kunnen opleveren, zoals havendammen en kribben, kunstmatige 'aanhangsels' van de kustlijn. Voor verdere oriëntatie zullen kanalen, sluizen en bruggen afgebeeld moeten worden en op grotere schaal details als kades, dokken, douanekantoren, reddingsstations, spoorlijnen, hoogspanningsmasten en bebouwing. Zulke topografische objecten spelen soms ook een rol bij de zichtnavigatie. Maar lang niet elk topografisch object is daarvoor bruikbaar (zie afb. 17). Nodig is dat zulke objecten goed te identificeren zijn in het landschap, en dat de positie voldoende nauwkeurig bekend is. Bij voorkeur zijn het objecten 'die eruit springen', dus opvallend of zelfs markant zijn. Heel vroeger waren

23. Moderne en zeer suggestieve reliëfweergave op Franse kaart. Fotografische schaduwering in bruin raster, met zwarte hoogtelijnen. (FR 7305, Tahiti; Presqu'île de Taiarapu; De la Passe d'Aiurua a la Passe Havae, 1:25.000, Uitgave 1993)

dat voornamelijk kerktorens, moskeeën, watertorens en molens. Maar ook een eenzame witte villa op een berghelling kan opvallend zijn, of een pagode of een schoorsteen. Incidenteel kan een alleenstaande of opvallende grote boom bestempeld worden als 'kenbare boom'. Daarnaast kunnen boomsymbolen van allerlei aard (loof-, naald-, of palmbomen) ook een algemene indicatie van bebosning zijn. Op sommige zeekaarten bepaalt het belang van het object in welke kleur het symbool wordt gedrukt. Ter plaatse onmisbare (goed kenbare) objecten, zoals een watertoren of een kerk worden in ie-

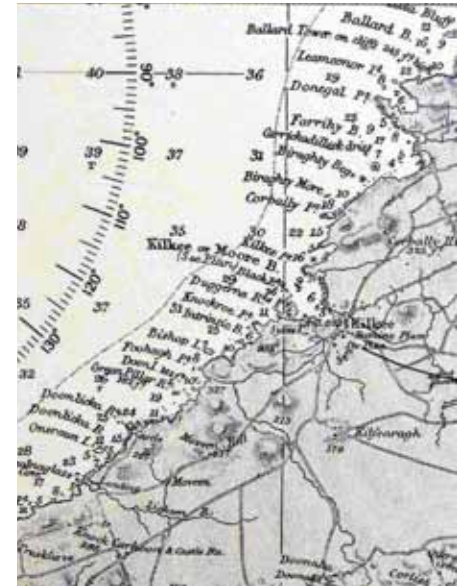
24 en 25. Karakteristieke Nieuw Zeelandse reliëfweergave in felgroen en hetzelfde gebied op een nieuwe versie van die kaart. Behalve de totaal andere wijze van reliëfweergave, zijn ook de eenheden gewijzigd van vadem en voeten naar meters. (NZ 6153, Nw Zealand, South Island, North Coast; Queen Charlotte Sound, 1:36.000, Uitgave 1966 en Uitgave 1987)

26. Een opvallende presentatie van reliëf, door middel van vereenvoudigde vormlijnen in een licht geaccidenteerd terrein. (BA 2400, China; Dong Hai; Minjiang Kou Anchorage and Approaches, 1:15.000, Uitgave 1982)

27. Ongebruikelijke toepassing van blauw voor vele (onbevaarbare) riviertjes in grillig bergland. (BA 937, China; South-east coast; Eastern approaches to Hong Kong, 1:50.000, Uitgave 1962, Editie 1971)

29. Een kustlijn, helemaal 'dichtgeslbt' met namen van landpunten, baaien, droogvallingen en eilandjes. De logica van het gebruik van recht-opstaand of cursief schrift is onduidelijk. Van de Kilkee or Moore bay bestaat op deze kaart een plankartaartje. Dáárop is vrijwel alle schrift 'rechttop'. (BA 2254, Ireland; Tralee Bay and Liscanor Bay, including the River Shannon, 1:146.000, Uitgave 1856, Editie 1878, Druk 1965)

der geval in zwart gekarteerd. Minder belangrijke zaken werden (en worden) soms in een aanvullende kleur toegevoegd. De Nederlandse hydrografische dienst had een traditie van nogal 'lege' kaarten (zie mijn artikel in CT 2013-4, afb. 18), met alleen wat kenbare punten zoals kerktorens of watertorens. In andere landen werd daar vaak méér werk van gemaakt. Soms werd (op grote schaal kaarten) ongeveer het hele stadspatroon ingetekend. (zie afb. 12). Daarbij werden ook zaken getoond die nauwelijks bijdroegen aan de navigatie, maar die toch

voor de zeeman wel interessant waren als 'achtergrondinformatie'. Bijvoorbeeld de locatie van een postkantoor. En het stratenpatroon was wel handig bij het verkennen van de stad, maar daar kan het niet voor bedoeld zijn.

Wat wel en wat niet, dat is soms lastig aan te geven; dat hangt ook sterk af van de schaal en daardoor van het gebruik dat van de kaart wordt gemaakt. Feit is, dat (op kleinere schaal) een algemeen beeld van de kust langs de vaarroute nuttig kan zijn bij de oriëntatie op de omgeving. Wat

dat betreft is de kaart in afb. 1 erg kaal maar vormt daarentegen afb. 28 het andere uiterste. Het is gebruikelijk bij zeekaarten (en tegenwoordig ook internationaal aanbevolen) om alleen topografie in een smalle strook langs de kust weer te geven. (en eventueel bergtoppen in de verte).

De kaart BA2254, (zie afb. 29), toont opvallend veel namen langs de kust waar-

28. Voor een zeekaart is dit een erg druk kaartbeeld, dat één op één overgenomen lijkt van een bestaande topografische kaart. De voor navigatie benodigde essenties springen er niet uit. (IT 2, Mar Ligure; Italia; Da Imperia a Portofino; 1:100.000, Uitgave 1976)

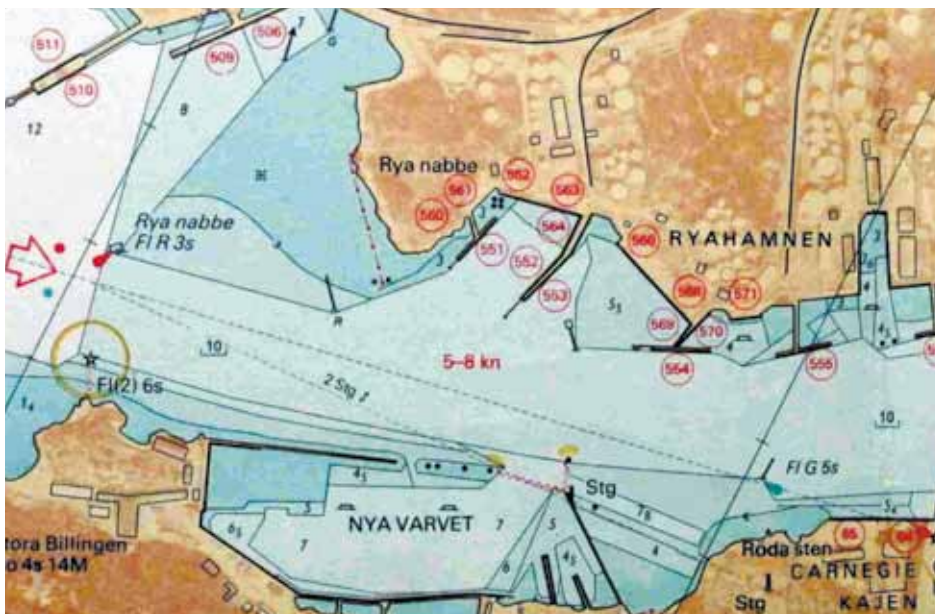

30. Een uitermate gedetailleerde 'stadspatting', die (afgezien van het haventerrein) op een zeekaart niet veel meer is dan 'vulling'. Het geeft een indruk, maar zal nooit up-to-date kunnen zijn. (FR 6126, Africa West Coast; Port d'Abidjan, 1:12.000, Uitgave 1965, Editie 1988)

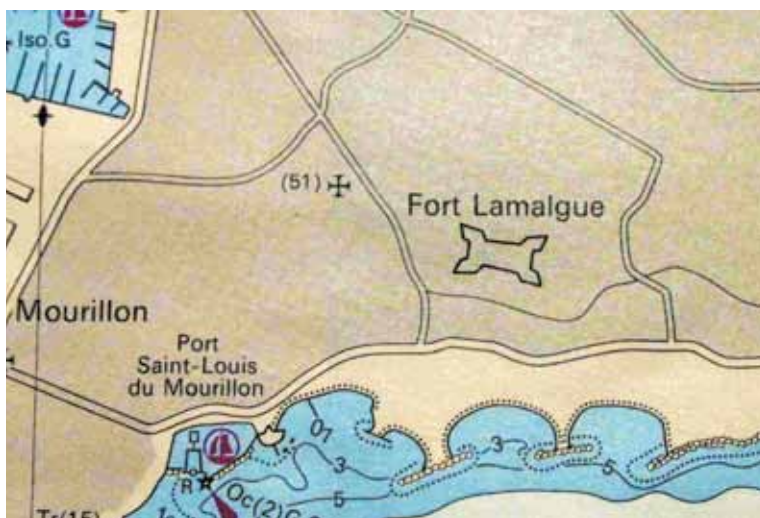
31. Een vereenvoudigd beeld van de stad op een grootschalige kaart, in opvallende kleur uitgevoerd. Minder belangrijke namen staan bescheiden in bruin. (FR 7500, Mediterranean Sea; Italia West Coast; Port de Napoli, 1:10.000 Uitgave 1995)

door het dieptebeeld haast verduisterd wordt; een goede reden om niet te dicht bij de kust te varen! En op de (groot-schalige) Spaanse kaart in afb. 16 is ook ongebruikelijk veel topografie (zoutpannen) afgebeeld. Maar zelfs op de grootste schaal is het niet praktisch (hoe meer detail, hoe meer veranderingen) en niet nodig te veel detail te geven. (Zie afb. 30). Op afb. 31 is het stadsbeeld een stuk verder vereenvoudigd. Dat is door de jaren heen ook het geval bij de kaart van Toulon (zie afbeeldingen 32 en 33).

Soms wordt geopperd dat een luchtfoto voordelen heeft boven een kaart. Met dit terugkerend onderwerp van discussie in gedachte werd op de Zweedse kaart 9312 (zie afb. 34) als 'topografie' in bruin een luchtfoto afgedrukt. Enkele objecten zijn vervolgens in zwart geaccentueerd. Het ging hier om een proef met totaal drie kaarten waarvan die van Stockholm tot 2009 bleef bestaan. Kortom, mijn kaartverzameling toont veel variatie in de toepassing van kleur en

34. Topografie door middel van een afgedrukte luchtfoto in bruin, met in zwart benadrukte objecten. (SE 9312, Sweden, West Coast; Göteborgs Hamn, 1:10.000, Uitgave 1982)

32 en 33. Veranderde ideeën over weergave van topografie, in hetzelfde deel van Toulon. (FR 5175, South coast France; Parages de Toulon -- Golfe de Giens, 1:25.000, Uitgave 1951, Editie 1986) (FR 7091, South coast France; Abords de Toulon, 1:25.000, Uitgave 1987)

35. Voorbeeld van een (ook in 2014) moderne standaard zeekaart, de Internationale kaart 1373 (INT 1373), in eerste instantie in 1998 geproduceerd door Denemarken. (BA 2532, Denmark and Germany; Lillebælt, Sothorn Part, 1:75.000, Uitgave 1999)

topografie op oudere zeekaarten. Onder invloed van de internationale standaardisatie en de veranderde eisen aan zeekaarten is echter door de tijd een vereenvoudiging van het kaartbeeld waar te nemen. Als voorbeeld kaart BA 2532 uit 1999 (zie afb. 35) die min of meer een standaard compromis van topografie op de zeekaart benadert.

Noten

1 Magenta was een kleur die vaak toch al voorhanden was, omdat er zogenaamde "vlammetjes" mee werden gedrukt, druppelvormige symbooltjes, van ca 4mm lang, die de positie van een kustlicht of lichtboei accentueren.

2 De International Hydrographic Organization (IHO) heeft zich sinds zijn oprichting in 1921 gericht op meer overeenkomsten tussen nationale zeekaarten en hydrografische opnemingen. De eerste decennia ging dat nog vooral om nadrukkelijke aanbevelingen, bijvoorbeeld op het gebied van referentievlakken, meeteenheden, plaatsbepaling, dieptemeting, uniformiteit in bewoording van teksten op kaarten, papierformaten, datering van kaarten, Berichten aan Zeevarenden, enz. Vanaf ca 1970 werd ondermeer gewerkt aan de ontwikkeling van de Internationale Kaart. Het doel was om het uitwisselen van complete kaarten (reproductiemateriaal) tussen nationale hydrografische diensten mogelijk te maken of te vereenvoudigen. Een eerste vereiste daartoe was een verregaande standaardisatie. In eerste instantie concentreerde zich dat op kleinschalige internationale kaarten (die eenvoudiger zijn te standaardiseren dan grootschalige). In een later stadium werden ook specificaties voor middelschalige en grootschalige kaarten ontwikkeld. Deze *Regulations of the IHO for International (INT) Charts and Chart Specifications* (Publicatie S-4) geeft meestal bindende eisen aan vele aspecten van (internationale) zeekaarten,

maar ook regels voor de uitwisseling ervan, de bijhouding, de copyright-aspecten enz. Bij de latere ontwikkeling van elektronische kaarten heeft deze verregaande standaardisatie – die voor dat soort kaarten een eerste vereiste is – ook een zeer belangrijke rol gespeeld. [Zie ook J.G.Ferwerda-Ontwikkelingen in de zee-kartering bij de Dienst der Hydrografie. Kartografisch Tijdschrift 1984.X.3].
3 In the United States in 1832 Congress reactivated the Coast Survey (...) During the Civil War (1861-1865) many surveyors and draughtsmen were brought in from Europe and by the war's end the Coast Survey had made great advances in the standardization of symbols and 'in colour printing' [The Sea Chart, 1973, Derek Howse and Michael Sanderson, 0 7153 5857 x, pag. 13]

4 Kartografisch principe. Hoewel in de kartografische theorie grotere waarden (hoger, meer, dieper) over het algemeen weergegeven worden door meer of zwaardere kleur, is dat bij zeekaarten nooit in zwang geraakt. Daar wordt de kleur blauw niet voor diepere gebieden toegepast, maar – als een waarschuwingskleur – juist in de ondiepere gebieden. Daarbij is "ondiep" altijd relatief. Het is erg afhankelijk van het dieptebereik op een kaart tot welke diepte de (meestal) blauwe kleur gedrukt wordt. Dat kan bijvoorbeeld zijn tot 2 m, 5m, 8m, 10m, 50m, 3 vadem, 6 vadem, 18 voet, enz. Maar op kaarten in een omgeving van vele honderden of duizenden meters diep kan het zelfs nuttig zijn alles blauw te maken wat 200m of minder is. In Afb. 1, kaart British Admiralty (BA) 1348 ligt de grens op 6 vadem.
5 Omdat ik ten behoeve van mijn verzameling juist wat oudere kaarten uit zocht, zijn deze percentages niet representatief voor de ontwikkeling van de zeekaart in het algemeen.

Auteursrechten:

- British Admiralty kaarten : '© Crown Copyright and/or database rights. Reproduced by permission of the Controller of Her Majesty's Stationery Office and the UK Hydrographic Office (www.ukho.gov.uk)
- Deense kaarten: © Danish Geodata Agency. Licentie KMS-739-00233
- BA-kaart 1389; Aanvullende toestemming tot reproductie van gegevens van het Chileense territorium verleend per Resolutie SHOA nummer 13000/1/79 van 23 april 2014.
- BA-kaart 937: Aanvullende toestemming gevraagd bij Maritime Safety Administration, People's Republic of China
- BA-kaart 3667 en Zweedse kaart 9312. (aanvullende) Toestemming gevraagd bij Swedish Maritime Administration, Norrköping
- Nieuw Zeelandse kaarten: Sourced from LINZ. Crown Copyright reserved.
- Italiaanse kaart 2: Toestemming verkregen voor reproductie, 16 apr 2014
- SP kaart 6321: Permissie voor reproductie verleend door het Instituto Hidrográfico de la Marina, Cadiz, Spanje.

- Portugese kaart 71: "Cota 43 A14-5CIH from Instituto Hidrográfico - Marinha, Portugal"
- Franse kaarten: © SHOM – 2013. Toestemming tot reproductie van de Franse hydrografische Dienst (SHOM) onder nummer 731/2013.

Summary:

Collecting nautical charts: colours and topography on nautical charts / Hans Ferwerda

Chart collectors tend to admire and study the real old nautical charts from the 16th to the 18th centuries. And with reason.

But now, in the era of digital cartography, and possibly even digital navigation, we should be aware of the variety and beauty of many of those rather more recent paper charts from 1900 or slightly earlier. This article points out the diversity in the use of colours and the different choices for the depiction of topography – before this became more and more standardized worldwide – based on examples from the author's private collection.

The charts printed from copper engravings used to be in black only. But even when the printing of colours became easier, hydrographic organizations were reluctant to produce their charts in more than just black. One of the reasons was the need to quickly reprint a chart in cases of emergency, which is easiest if all information is available on the black plate. In various hydrographic offices this was an argument till long after the Second World War. In the USA printing in colour started around 1865. Other HO's followed at, or after, the turn of the 20th century. The article describes the slow introduction of colours. After 1945 colour printing became more common. However, many of the charts, originally produced as copper engravings, remained in black (often with added magenta) till the seventies, and in some cases even as late as 1992, still showing the engraved image.

Examples of charts with one, two, or even seven supporting colours are shown. In addition, the charts might be overprinted with navigation grids. As for the topography: this important chart element will consist of natural and man-made objects, of which the coastline is the most important. Representation of relief and the selection of other elements that play a role in visual navigation will vary from nation to nation as well as over time. On large-scale charts topographic representation sometimes seems to be overdone. The cartographer should always compromise between readability and density of information.

De waarschijnlijk uit Deventer stammende Hermannus Venraed, een gesjochte student in de theologie en de medicijnen die een rol speelde aan het begin van de Nederlandse kartografie is een biografisch wat moeilijk grijpbare figuur. Hij gaf in 1531 in Parijs een wereldkaart van Oronce Fine (1494-1553) uit, en in 1535 vervaardigde hij in Deventer een met de hand getekende aardglobe. Dit thans helaas verloren gegane exemplaar is de eerste aantoonbare globe, die in de noordelijke Nederlanden is ontstaan.

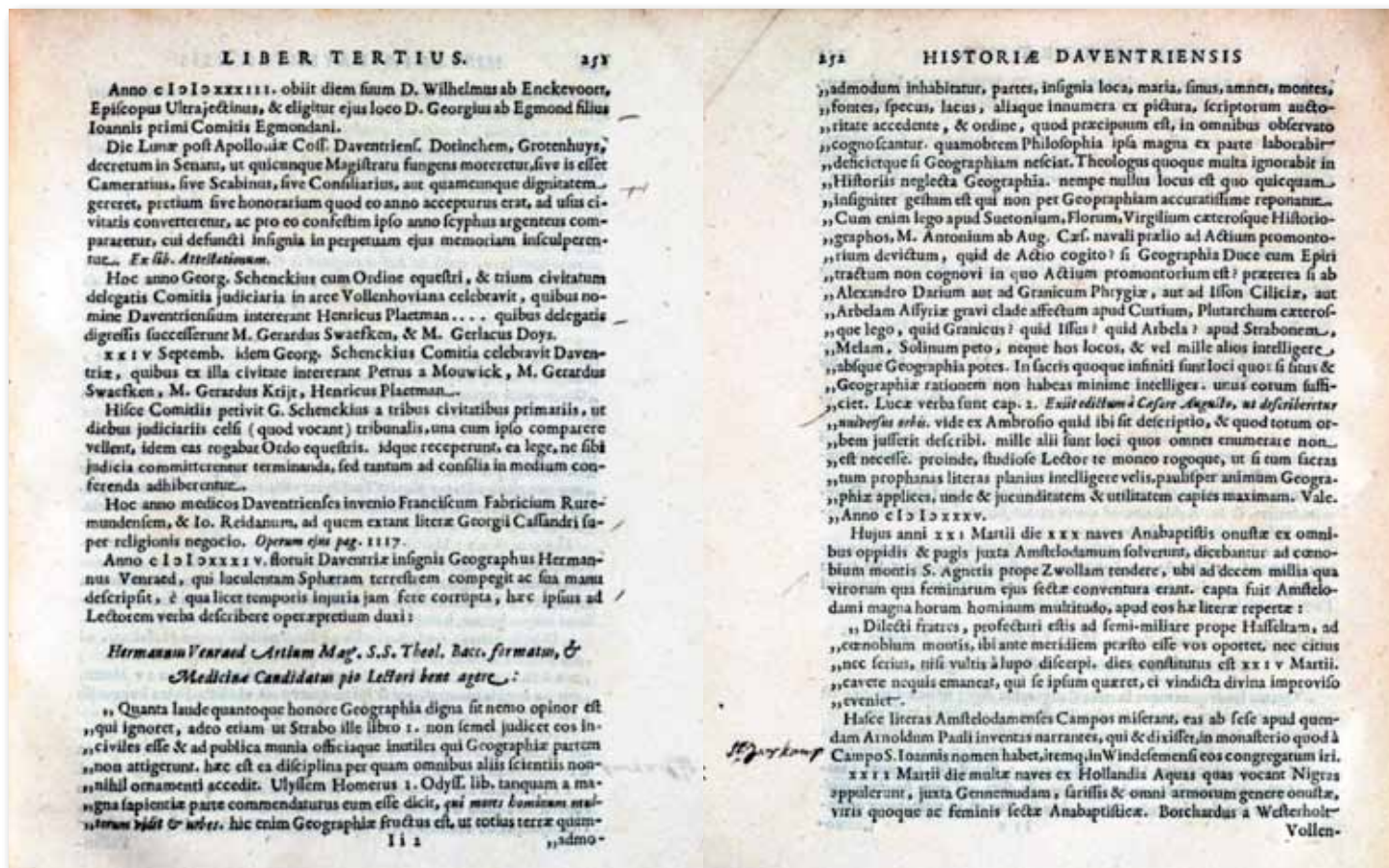
Hermannus Venraed

Een vage figuur uit de geschiedenis van de vroege Nederlandse kartografie

In het jaar 1630 stichtte de calvinistische theoloog Jacobus Revius (Jakob Reefsen, 1586-1658) in zijn geboortestad Deventer het *Athenaeum Illustre*. De voorloper daarvan was de al sedert de Middeleeuwen beroemde kapittelschool aan de Lebuinuskkerk. Het geschiedkundige hoofdwerk van Revius is een in 1651 in Leiden gedrukte geschiedenis van Deventer vanaf haar oorsprong tot het jaar 1641.¹ In deze kroniek staan behalve politieke gebeurtenissen ook talrijke vermeldingen op cultureel gebied. In dat kader vermeldt hij alle met Deventer verbonden kartografen. Bij de beschrijving van de stichting van de Bursa Cusana in Deventer in 1469 geeft

Revius een overzicht van leven en werken van Nicolaus von Kues (1401-1464), uit wiens erfenis deze stichting, een beurs voor het onderhoud van studenten, werd gefinancierd.² Bij de behandeling van de humanist Jakob Faber (1473-na 1517), rector van de kapittelschool in Deventer, betwijfelt Revius, of het hierbij om dezelfde persoon gaat als kartograaf Jacob van Deventer, van wiens werk hij goed op de hoogte is.³ Bij het jaar 1557 wordt de eerste uitgave vermeld van het rekenboek van de Deventer leraar Martinus Carolus Cresfeldt († vóór 1565), evenals diens kaart van het IJsselgebied.⁴ Voor het jaar 1566 geeft Revius een overzicht van de

Dr P.H. Meurer, is onafhankelijk onderzoeker in de historische kartografie, met nadruk op de Duitse en Nederlandse kartografie uit de 16de en 17de eeuw.

1. Tekst uit het zesde deel van Revius' boek *Daventriae Illustratae, sive Historiae urbis Daventriensis* (Uit het exemplaar van de University of Michigan in Google Books).

2. De wereldkaart van Oronce Fine uit 1531, getiteld *Nova et Integra Universi Orbis Descriptio*, uitgegeven door Hermannus Venraed (Library of Congress, G3200 1531 .F5).

in dat jaar aangestelde docenten aan de Latijnse school in Deventer. Onder hen is ook de rector Johannes Noviomagus (Jan van Bronckhorst, ca. 1509–1569), die daarvoor hoogleraar wiskunde in Keulen en Rostock was, en als een belangrijk uitgever van Ptolemaeus geldt.⁵ Bij het jaar 1583 staat de vermelding van *Nicolaus Petri Daventriensis* (Claes Pietersz.) en van zijn in 1588 gedrukte eerste Nederlandse introductie tot het gebruik van globes.⁶ Bij het jaar 1600 noemt Revius het dan pas verschenen boek *Compendium universi* van de in Deventer geboren Keulse geograaf Matthias Quad (1557–1613).⁷ Hij citeert uit diens werk het lemma over de stad Deventer waarin ook Jacob van Deventer voorkomt. Bij het jaar 1603 wordt tenslotte de kaartgraveur Johannes van Doetecum vermeld († 1605) evenals zijn kaart van de stad Rome naar Antonio Tempesta.⁸

Een manuscriptglobe uit 1535 in Deventer

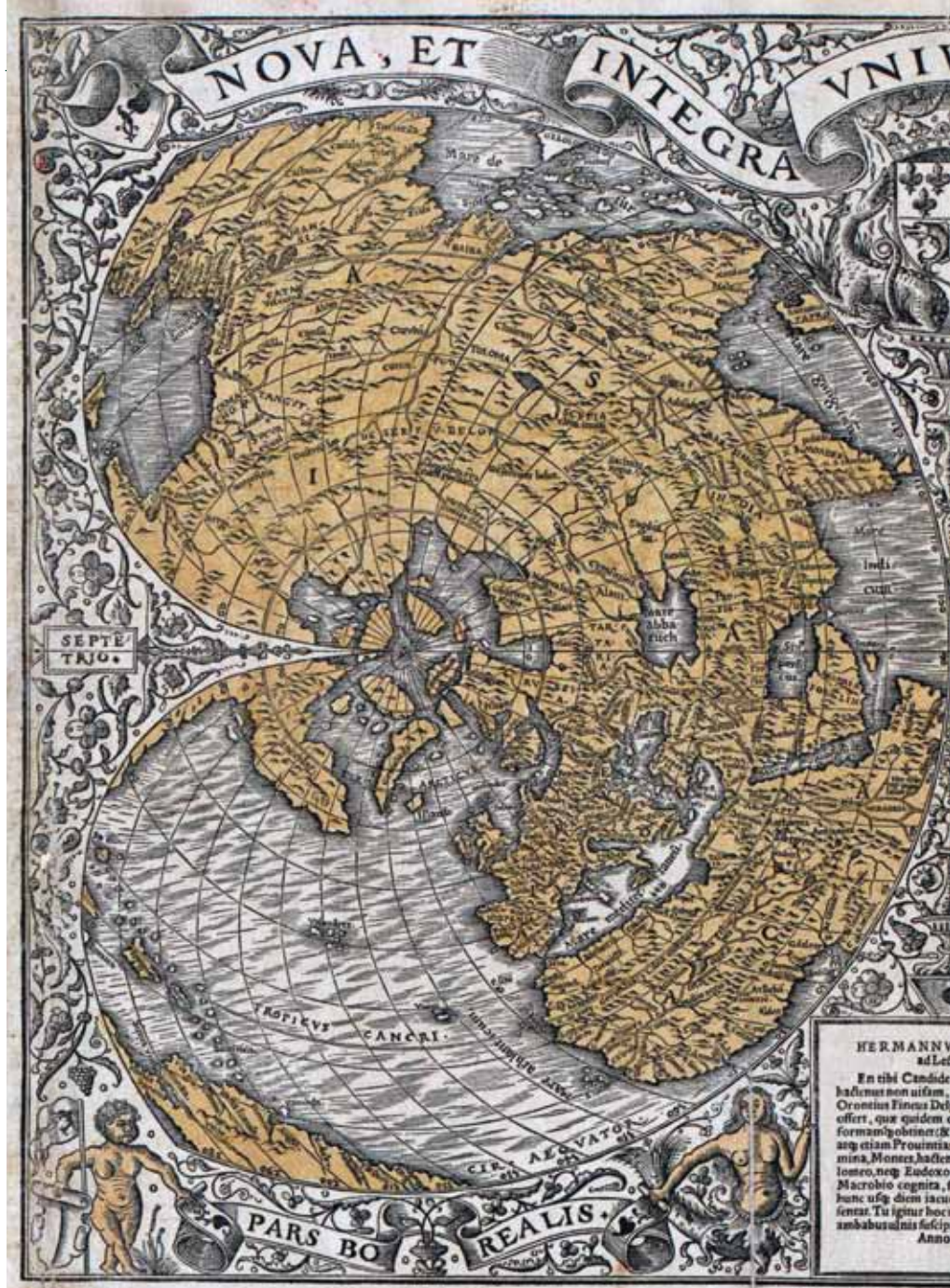
Bij het jaar 1534 komt in deze kroniek van Revius een vermelding voor, die tot nu de beoefenaars van de geschiedschrijving van de Nederlandse kartografie is ontgaan. Vertaald luidt de tekst als volgt:

"In het jaar 1534 woonde in Deventer de eminente geograaf Hermannus Venraed, die met eigen hand een aardglobe heeft geconstrueerd en getekend. Omdat deze globe door de tand des tijds al bijna onleesbaar is geworden, is het belangrijk om de "tot den lezer" gerichte woorden van de auteur hier te herhalen."

Deze vermelding berust helemaal op eigen waarneming. Helaas zegt Revius nergens waar deze globe in Deventer te vinden was. Een mogelijke locatie zou het *Athenaeum illustre* kunnen zijn.

Dan volgt het citaat van de oproep van de auteur aan de gebruiker, zoals Revius die van het origineel heeft overgeschreven.⁹ Een vrije vertaling van de in kunstig humanistenlatijn geschreven tekst luidt als volgt:

"Hermann Venraed, Magister Artium, Baccalaureus formatus in de heiligste theologie en kandidaat in de medicijnen, wenst de vrome lezer het beste.

Ik vermoed dat er niemand is die niet weet hoeveel roem en eer de geografie toekomt. En ook dat iedereen weet dat Strabo in zijn eerste boek meermalen diegenen als onbeschaaft en als ongeschikt voor openbare plichten en ambten beschouwt, die zich niet met het vak geografie bezighouden. De beoefening van deze wetenschap vormt als het ware een introductie tot de stof van alle andere disciplines. In het eerste boek van de Odyssee zegt Homerus, dat Odysseus vooral vanwege zijn wijsheid te vertrouwen is, omdat hij van vele mensen de zeden en steden gezien had. Het is namelijk de bijdrage van de geografie, dat men de bewoonde delen van de gehele aarde, de opvallende plaatsen, zeeën, baaien, stranden, bergen, bronnen, hollen en meren en ontelbare andere zaken uit de beschrijving leert kennen – op basis van de geloofwaardigheid van de schrijver en

door diens overzichtelijke ordening van de werkelijkheid. Het is ook om die reden dat zelfs de filosofie zich moet uitsloven en verlamt, wanneer ze de geografie niet begrijpt.

Ook de theoloog zal niet veel aan de geschiedenis hebben, wanneer hij de geografie verwaarloost. Er bestaat namelijk geen enkele plaats waar iets belangrijks gebeurd is, zonder dat die door de geografie hoogst nauwkeurig wordt weergegeven. Wanneer ik namelijk bij Suetonius, Florus, Vergilius en andere geschiedsschrijvers lees dat Marcus Antonius door Caesar werd overwonnen in de zeeslag bij Kaap Actium, wat zegt me dat dan wanneer mij niets over die plaats noch over het landschap Epirus waarin Kaap Actium ligt, bekend is? Als ik bij Curtius, Plutarchus en anderen lees over Alexander, die Darius zowel bij de Granicus in Phrygië als bij de Issus in

Een te Parijs gedrukte wereldkaart uit 1531

De naam Hermannus Venraed komt in de internationale geschiedenis van de kartografie nog eenmaal voor, namelijk in verbinding met de belangrijkste Franse kartograaf van zijn tijd.

Oronce Fine (Orontius Finaeus Delphus, 1494-1553), afkomstig uit Briançon in de Dauphiné, studeerde sedert 1510 in Parijs wiskunde en later medicijnen.¹² Zijn vanaf ca. 1515 verschenen vroege publicaties betreffen bewerkingen van materiaal van andere schrijvers, maar daarop volgt baanbrekend kartografisch werk.

- Vanaf 1519 heeft Fine gewerkt aan een wereldkaart in hartvormige projectie. De oudst bekende druk van deze kaart getiteld *Recens et integra orbis descriptio* dateert van 1534; de hiervoor gebruikte houtsnedes zijn echter zeker van oudere datum.
- in 1525 verscheen in Parijs de eerste uitgave van zijn vierbladige *Nova totius Galliae descriptio*, waarmee het beeld van Frankrijk in de Europese kartografie gedurende de volgende dertig jaar werd vastgelegd.

In het jaar 1531 werd Oronce Fine wiskundeleraar aan het *Collège royal* in Parijs. Dit humanistische college, de voorganger van het huidige *Collège de France*, was in 1530 opgericht door Koning Frans I als academische tegenhanger van de conservatief-theologisch gerichte Sorbonne. De eerste studievakken waren er Latijn, Grieks en Hebreeuws, naar het voorbeeld van het beroemde *Collegium trilingue* aan de universiteit te Leuven. Vanaf 1531 volgden wiskunde, medicijnen en het Franse recht. Hier heeft Fine tot aan zijn dood in 1553 lesgegeven. Zijn latere publicaties betreffen uitvoerige fundamentele werken over wiskunde, kosmografie en instrumentenkunde.

Eveneens in 1531 publiceerde Fine de beroemde wereldkaart *Nova Et Integra Univerſi Orbis Descriptio* (houtsnede, 29 x 42 cm) in een dubbelhartvormige projectie. Dit innovatieve ontwerp reduceert de sterke vertekening van de enkelvoudige hartvormige projectie aanzienlijk. Hij diende onder andere als voorbeeld voor de eerste wereldkaart van Gerard Mercator uit 1538. Typische kenmerken van het hier getoonde wereldbeeld zijn de weergave van Amerika met een vaste verbinding met de landmassa van Eurazië en de gedetailleerde weergave van een zuidelijk continent.

De gedetailleerde wereldkaartenbibliografie van Rodney W. Shirley beschrijft van

Cilicië en bij Arbela in Assyrië zware nederlagen toebrecht, dan zou ik meer willen weten over die Granicus, die Issus en Arbela! Ik zoek ze dan op bij Strabo, Pomponius Mela en Solinus. Noch deze plaatsen, noch duizend andere kan men zonder de geografie leren kennen. Ook in de Heilige Schrift zijn er oneindig veel passages, die men niet begrijpt wanneer men noch de plaats noch de geografische omstandigheden kent. Een enkel voorbeeld van dat laatste zij hier voldoende:

Lucas zegt in hoofdstuk II: door keizer Augustus werd het bevel uitgevaardigd, dat het hele aardrijk moest worden beschreven. Ambrosius geeft aan, wat er daar onder beschrijving verstaan werd, en wat er bevolen werd om het aardrijk te beschrijven. Er zijn daarvan nog duizend andere voorbeelden te geven, maar dat is hier niet nodig.

Derhalve vermaan ik u en vraag ik u, geleerde lezer om, als u religieuze en wereldse teksten beter wilt leren begrijpen, enige tijd aan de geografie te besteden. Dat is niet alleen een zeer vreugdevolle maar ook een uiterst nuttige bezigheid. Het ga u goed. In het jaar 1535."¹⁰

Uit de lengte van deze opdrachttekst is een zeker formaat van het totale schriftveld af te leiden. Gezien het hiervoor benodigde topografie-vrije oppervlak valt daaruit toch af te leiden dat de globe een behoorlijke omvang moet hebben gehad. De doorsnee kan niet kleiner zijn geweest dan ca. 50 cm.

In elk geval is volgens de bekende bronnen deze tegenwoordig helaas verloren gegane in 1535 in Deventer vervaardigde manuscriptglobe de eerste aardglobe die in de noordelijke Nederlanden is ontstaan.¹¹

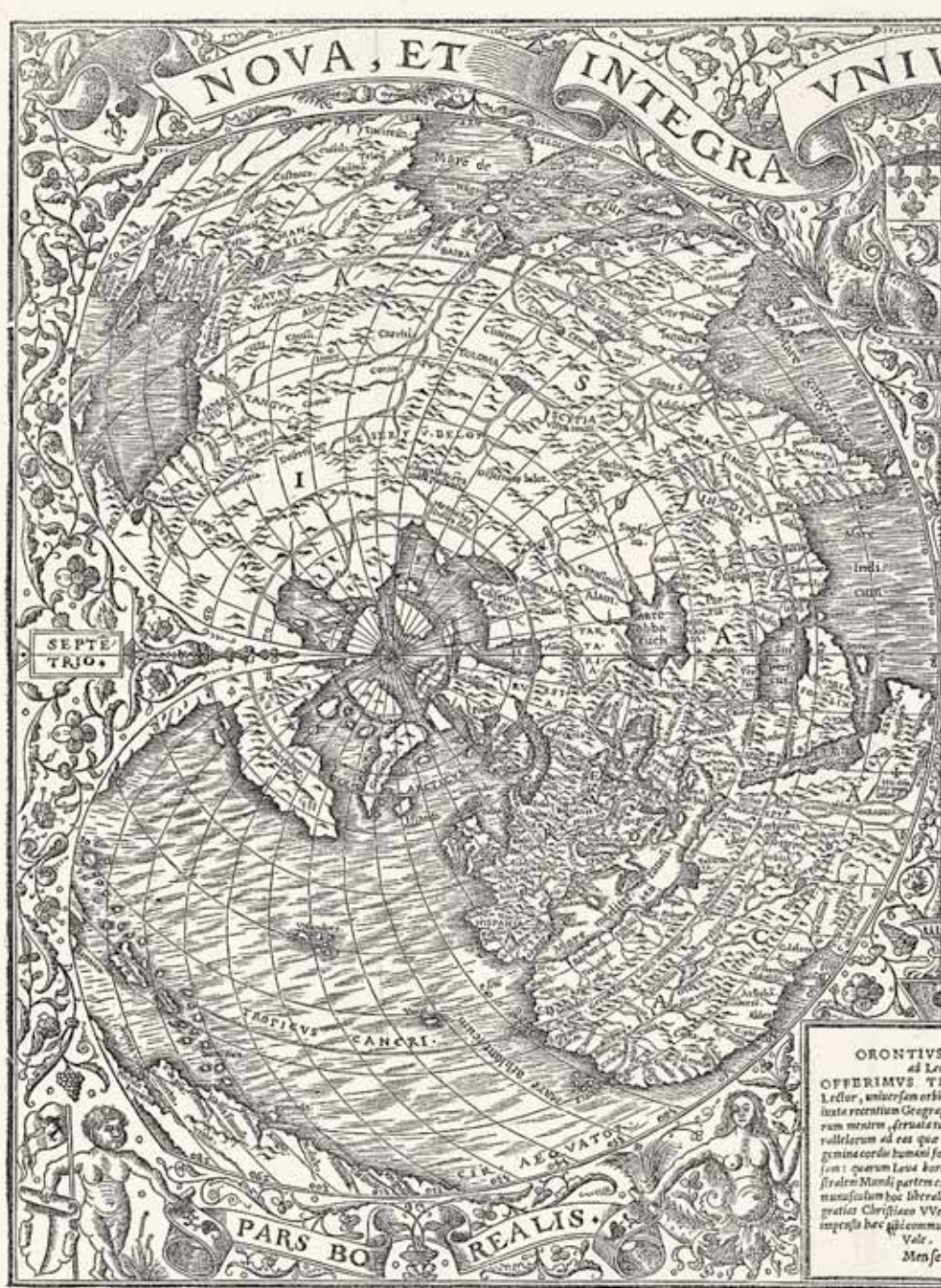
3. De wereldkaart van Oronce Fine uit 1531, getiteld *Nova et Integra Universi Orbis Descriptio*, uitgegeven door Christian Wechel.

deze kaart in totaal zes uitgaven van de originele houtsneede.¹³ Ze verschillen onderling in de loodgezette tekst in een middenonder geplaatst kader. De serie begint met twee uitgaven uit het jaar 1531, beide als één blad gedrukt.

- Shirley Staat 1 met de volgende tekst, vrij vertaald: "Oronce Fine uit de Dauphiné aan de lezer. We bieden u, waarde lezer, een beschrijving van de gehele aarde volgens de opvattingen van de nieuwste geografen en hydrografen, in de juiste verhouding van de evenaar en de parallellen tot de meridianen, welke zich in de tweevoudige vorm van een menselijk hart op het platte vlak uitstrekt; waarvan de linker vorm het noordelijke, de rechter het zuidelijke deel van de aarde toont. Neem dit kleine geschenk welwillend aan en dank Christian Wechel, door wiens gunst en op wiens kosten we u dit aanbieden. Het ga u goed. In juli 1531."¹⁴
- Shirley Staat 2 met de volgende tekst in vrije vertaling: "Hermannus Venraed aan de lezer. U, waarde lezer, biedt Oronce Fine uit de Dauphiné welgemoed een tot nu toe onbekende en zorgvuldig gedrukte beschrijving van de aarde, welke de gestalte en de vorm van het menselijk hart bezit (en u liefdevol wordt toevertrouwd). En ze toont aan uw blik ook tot nu toe niet zichtbare landen, eilanden, zeeën, rivieren en gebergten die aan Ptolemeus noch Eudoxos, aan Eratosthenes noch Macrobius bekend waren, maar die tot op de huidige dag in het duister verhuld waren. Neem dus (wanneer u verstandig bent) dit kleine geschenk bereidwillig aan en wees daarmee tevreden. In het jaar 1531."¹⁵

De waarschijnlijk uit Brabant (mogelijk Herentals) afkomstige Christiaan Wechel (Chrétien Wechel, ca. 1494–1554) woonde sedert ca. 1518 in Parijs en dreef sedert 1526 zijn eigen drukkerij op het adres *Sub Scuto Basiliense* ("onder het schild van Basel").¹⁶ Hij was een van de leidende drukkers van het humanisme en van de vroege Reformatie in Frankrijk. De firma

4. Uitsnedes met detailopname van de tekst in het middenonder geplaatste kader uit de uitgaven van Venraed en Wechel, beide uit 1531, links/rechts.

werd in 1554 overgenomen door zijn zoon Andreas Wechel († 1581), die na de Bartholomeusnacht in 1572 naar Frankfurt am Main emigreerde.

Bij de firma Wechel zijn van deze wereldkaart van Oronce Fine in aansluiting hierop nog vier verdere uitgaven verschenen, met de data 1535, 1540, 1541 en 1555. Ze bevatten slechts nog een door de drukker zelf ondertekend woord ten geleide *Christianus Wechelius lectori S.*, waarin de naam van de auteur niet meer wordt vermeld.

De sedert Shirley aangenomen volgorde van de twee uitgaven uit 1531 moet op basis van de volgende twee argumenten worden bijgesteld:

1. Het lijkt nauwelijks aannemelijk dat Wechel zijn drukvorm aan Venraed uitgeleend zou hebben voor het drukken van een tegelijkertijd te verschijnen concurrerende uitgave.
2. Bij een zeer nauwkeurige analyse vertoont de uitgave van Wechel uit 1531 sporen van minieme beschadigingen op de drukvorm, waarvan bij de uitgave van Venraed nog geen sprake was.

Daarmee is met zekerheid vastgesteld dat Hermannus Venraed als de uitgever van de *Editio princeps* van de dubbelhartvormige wereldkaart van Oronce Fine moet worden beschouwd.

Hermannus Venraed

De in beide kartografische werken genoemde Hermannus Venraed wordt verder noch als wetenschapper noch als uitgever vermeld. Ook Jacob Revius had in 1651 blijkbaar geen verdere informatie over hem beschikbaar.

Daar komt bij dat de familie Venraed (van Venraed, Venrade, Venraedt etc.) in de vroege zestiende eeuw in Deventer talrijk en prominent was vertegenwoordigd.¹⁷ Ene Andreas van Venraed (Andreas de Venrade, † 1520) had zijn theologische opleiding in Rome genoten. Bij de Curie maakte hij carrière, tot het ambt van hoogste notaris van de pauselijke kanselarij. Vanaf 1501 was hij kannunik en vanaf 1506 proost van het kapittel van de Lebuinuskerk in Deventer.¹⁸ Zijn broer Antonius van Venraed was rond 1515 kannunik aan de Mariakerk in Utrecht. Ene Johann van Venraed (Joannes Venradensis) werd in 1505 rector van de kapittelschool in Deventer.¹⁹ Hij maakte in het voorjaar van 1523 een testament. Een eerste poging om meer biografische gegevens over Hermannus Venraed te verkrijgen, verloopt via de drie academische graden die hij zichzelf op de globe uit 1535 toekent.

- De titel *Magister artium* houdt de succesvolle afsluiting in van de academische basisopleiding aan de faculteit van de Artes (die zowel de humaniora als de wiskunde omvatte).
- *Sanctissimae theologiae baccalaureus formatus* betekent de laatste graad van de theologiestudie voor het afsluitende examen.
- Een *Candidatus medicinae* stond als student in de medicijnen kort voor het afsluitende examen.

Deze poging levert echter niets op. Het is tot nu toe niet gelukt Hermannus Venraed in de in gedrukte vorm aanwezige universitaire inschrijvingsregisters terug te vinden. Het blijft onbekend waar hij gestudeerd heeft en het blijft een feit dat hij in 1535 geen enkele hoofdstudie had afgesloten. Hoe dan ook: in 1531 vertoefde Venraed in een academisch milieu in Parijs. Hier heeft hij onder onbekende omstandigheden contact gehad met Oronce Fine en diens wereldkaart uitgegeven. Wat opvalt is het grote verschil in expertise tussen de auteur en de uitgever. De kaart van Fine is mathematisch zeer innovatief en topografisch zeer actueel. Zo zijn in Noord-Amerika de resultaten van de Franse expeditie uit het jaar 1524 gekarteerd, die Giovanni da Verrazzano (1485–1528) in opdracht van Frans I had geleid. In tegenstelling daartoe doet het 'ten geleide' van Venraed ouderwets aan. Hij heeft het slechts in het algemeen over gebieden die niet in de werken van de antieke auteurs Claudius Ptolemaeus, Eudoxos van Knidos, Eratosthenes en Macrobius waren beschreven. Hij zegt feitelijk niets over de uitbreiding van het wereldbeeld ten tijde van de Grote Ontdekkingen.

Hetzelfde verschijnsel treedt in 1535 ook op bij de aardglobe in Deventer. De veronderstelling dat het wereldbeeld gebaseerd is op Fines' wereldkaart uit 1531 ligt voor de hand. In de begeleidende tekst gaat Venraed echter opnieuw alleen in op het werk van antieke geografen en geschiedkundigen: Caesar, Curtius Rufus, Florus, Horatius, Plutarchus, Pomponius Mela, Strabo, Suetonius en Vergilius. In zijn pleidooi voor het belang van de geografie beroept hij zich verder op de passage in het evangelie van Lucas (II, 1): *Factum est autem in diebus illis, exiit edictum a Caesare Augusto ut describeretur universus orbis* = "En het geschiedde in diezelfde dagen, dat er een gebod uitging van den Keizer Augustus, dat de gehele wereld beschreven zou worden." Voor een uitleg van deze passage verwijst Venraed naar het werk *Expositio in Lucam*, een Lucascommentaar van

de kerkvader Ambrosius van Milaan (340–397). Maar daar wordt al in het tweede boek, hoofdstuk 37 uitvoerig verklaard, dat niet het aardrijk beschreven moest worden, maar dat de bevolking moest worden geteld (... *totus orbis profiteri iubetur*). Die vergelijking is dus mislukt. Venraed ontkracht zijn eigen argumentatie doordat hij ook tegenargumenten aanvoert. De conclusie moet zijn dat de belangstelling voor en de betrokkenheid bij de kartografie bij Hermannus Venraed groter geweest moeten zijn dan zijn competentie als vakman. Het valt daarom niet te verwonderen, dat zijn manuscriptglobe van 1535 in de noordelijke Nederlanden niet verder is nagevolgd. Ook zijn verdere levensloop blijft in het duister. In de jaren 1530 wordt er een Herman Venraed vermeld als provisor van het Bornhof hospitaal in Zutphen.²⁰ Het is daarbij echter niet zeker of dat dezelfde persoon betreft.

Literatuur

- Dekker, Elly, Peter H. Meurer, Renae Satterley. 2010. Himmelskarten nach Dürer bei Johannes -Noviomagus (Köln 1537). In: *Cartographica Helvetica* 42, blz. 39–53
- Revius, Jacobus. 1651. *Daventriae Illustratae, sive Historiae urbis Daventriensis libri sex*. Leiden: P. Leffen.
- Karrow, Robert W. 1993. *Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps*. Chicago: Speculum Orbis Press.
- Krogt, Peter van der. 1993. *Globi Neerlandici. The Production of Globes in the Low Countries*. Utrecht: HES.
- Marr, Alexander (ed.). 2009. *The Worlds of Oronce Fine. Mathematics, Instruments and Print in Renaissance France*. Donington: Shaun Tyas.
- Meurer, Peter H. 1988. *Atlantes Coloniensis. Die Kölner Schule der Atlaskartographie 1570–1610*. Bad Neustadt an der Saale.
- Nalis, H.J. 1996. Crefeldts kaart van de 'Iselstroom' uit het midden van de 16de eeuw. In: *Caert-Thresoor* 15, blz. 1–7.
- Nalis, Henk. 1998. *The Van Doetecum Family* (4 vols. in de reeks: *The New Hollstein*). Rotterdam: Sound & Vision Interactive.
- Pelletier, Monique. 1995. Die herzförmigen Weltkarten des Oronce Fine. In: *Cartographica Helvetica* 12, blz. 27–37.
- Shirley, Rodney W. 1983. *The Mapping of the World. Early printed World Maps 1472–1700*. London: The Holland Press.

Noten

- 1 *Jacobi Revii Daventriae Illustratae, sive Historiae urbis Daventriensis libri sex. Perducti usque ad annum a nato Christi MDXCLI*. Leiden: Pieter Leffen, 1651.

- 2 Revius, p. 119–123.
- 3 Revius, p. 143: *Ambigo an hic sit Jacobus ille Daventriens. qui descripsit Frisiam a Seb. Munstero Cosmographico suo operi insertam, item Brabantiae, Hollandiae, Gelriae, Frisiae, Zelandiae tabulas, Mechliniae editas, eius laboribus etiam usus fuit A. Ortelius qui exactissimam eius descriptionem Zelandicarum insularum, itemque Hollandiae, antiquorum (ut inscriptio habet) Catthorum sedis, in amplissimo suo Orbis Terrarum Theatro locum habere voluit*.
- 4 Revius, p. 322–333. Nalis (1996).
- 5 Revius, p. 368. Dekker et al. (2010).
- 6 Revius, p. 497. Revius citeert het werk in het Latijn als volgt: *Introductio quomodo intelligendus et ad usum revoncandus uterque Globus, tam coelestis quam terrestis ... Belgice, in quarto. Amstelodami apud Hermannum Mullerum. Anno MDLXXXVIII*. Van der Krogt (1993), Kap. 3.3. et al.
- 7 Revius, p. 565. Meurer (1988), p. 197ff.
- 8 Revius, p. 579: *Eodem anno Ioannes a Doetecum Daventriae edidit Romae urbis, prout hodie jacet, cum omnibus viis aedificiisque prosepctum, accuratissime delineatam Romae ab Antonio Tempesta, ab sese vero aeri incisum. Idem complures alias mappas Geographicas publici iuris fecit*. Nalis (1998), nr. 1017.
- 9 Originele tekst bij Revius, p. 251–252: *Hermannus Venraed Artium Mag. r S. S. Theol. Bacc. formatus, et Medicinae Candidatus pio Lectori bene agere. Quanta laude quantoque honore Geographia digna sit nemo opinor est qui ignoret, adeo etiam ut Strabo ille libro 1 non semel judicet eos inciviles esse et ad publica munia officiaque inutiles qui Geographiam partem non attigerunt. Haec est ea disciplina per quam omnibus aliis scientiis nonnihil ornamenti accedit. Ulysses Homerus 1. Odys. lib. tanquam a magna sapientiae parte commendaturus eum esse dicit, qui mores hominum multorum vidit et urbes. hic enim Geographiae fructus est, ut totius terrae quemadmodum inhabitatur, partes, insignia loca, maria, sinus, amnes, montes, fontes, specus, lacus, aliaque innumera ex pictura, scriptorum auctoritate accedente, et ordine, quod praecipuum est, in omnibus observato cognoscantur quamobrem Philosophia ipsa magna ex parte laborabit deficietque si Geographiam nesciat. Theologus quoque multa ignorabit in Historiis neglecta Geographia. nempe nullus locus est quo quicquam insigniter gestum est qui non per Geographiam accuratissime reponatur. Cum enim lego apud Suetonium, Florum, Virgilium caeterosque Historiographos, M. Antonium ab Aug. Caes. navali praelio ad Actium promontorium devictum, quid de Actio cogito? si Geographia Duce eum Epiri tractum non cognovi in quo Actium promontorium est? praeterea si ab Alexandro Darium aut ad Granicum Phrygiae, aut ad Isson Ciliciae, aut Arbelam Assyriae gravi clade affectum apud Curtium, Plutarchum caeterosque lego, quid Granicus? quid Issus? quid Arbela? apud Strabonem, Melam, Solinum peto, neque hos locos, et vel mille alios intelligere abs-*

que Geographia potes. In sacris quoque infiniti sunt loci quos si situs et Geographiae rationem non habeas minime intelliges. unus eorum sufficiet. Lucae verba sunt cap. 2. Exiit edictum a Caesare Augusto, ut describeretur universus orbis. vide ex Ambrosio quid ibi sit descriptio, et quod totum orbem iusserit describi. mille alii sunt loci quos omnes enumerare non est necesse. proinde, studiose Lector te moneo rogoque, ut si tum sacras tum prophanas literas planius intelligere velis, paulisper animum Geographiae applices, unde et jucunditatem et utilitatem capies maximam. Vale Anno M D XXXV.

10 Originele tekst bij Revius, p. 251: Anno M D XXXIV floruit Daventriae insignis Geographus Hermannus Venraed, qui luculentam Sphaeram terrestrem compegit ac sua manu descripsit, è qua licet temporis injuria jam fere corrupta, haec ipsius ad Lectorem verba describere operae pretium duxi.

11 Het betreft hier echter niet de allereerste globe uit de geschiedenis van de Nederlandse kartografie. Dat zijn de globes die de uit Velden bij Venlo stammende Wilhelmus Veldicus in het jaar 1507 als dominee in Dirmstein in de Palts heeft vervaardigd. Zie Van der Krogt (1993), Hoofdstuk. 1.2.

12 De beste samenvatting van het totale oeuvre van Fine vindt men bij Karrow (1993), p. 168–190. Verder bij Marr (2009), en daarin vooral Briost, Jean-Jacques: Oronce Fine and cartographical methods (p. 137–155).

13 Shirley (1983), no.66.

14 Originele tekst in transcriptie: *Orontius F. Delph. ad Lectorem. Offerimus tibi, candide Lector, universam orbis terrarum descriptionem, iuxta recentium Geographorum ac Hydrographorum mentem, servata tum Aequatoris, tum parallelorum ad eas quae ex centrīs proportionē, gemina cordis humani formula in plano coextensem: quarum laeva borealem, dextra vero australem Mundi partem complectitur. Tu igitur munusculum hoc liberaliter excipito, habetoque gratias Christiano Wechelo, cuius favore et impensis haec tibi communicavimus. Vale. 1531. Mense Iulio.*; Deze uitgave komt relatief veel voor doordat ze bijgevoegd werd bij de een jaar later verschenen collectie van reisverhalen door [Simon Grynaeus]: *Novus orbis regionum*. Paris: Antoine Augereau voor Jean Petit en Galliot du Pré, 1532.

15 Originele tekst in transcriptie: *Hermannus Venraed ad Lectorem. En tibi Candide Lector Geographiam hactenus non visam, accurateque impressam Orontius Fineus Delphinates lepido vultu offert, quae quidem cordis humani faciem formamque obtinet (et provide tibi cordi sit) atque etiam Provincias, Insulas, Maria, Flumina, Montes, hactenus non visa, neque Ptolomeo, neque Eudoxo, neque Eratosteni, aut Macrobio cognita, sed que in tenebris in hunc usque diem iacuerunt, tuo obtutui presentat. Tu igitur hoc munusculum (si sapias) ambabus ulnis suscipito bonique consulito. Anno*

1531.; Het enige tastbare exemplaar van deze uitgave is te vinden in de Library of Congress, Washington (G3200 1531.F5 Vault).

16 De beste actuele samenvatting over deze firma vindt men bij het lemma "Chrétien Wechel" in de Franse Wikipedia.

http://fr.wikipedia.org/wiki/Chrétien_Wechel

17 Voor zijn hulp bij dit onderzoek dank ik de heer Henk Nalis (Stadsarchief Deventer).

18 Revius, p. 171 en 207.

19 Revius, p. 170.

20 Regionaal Archief Zutphen (Bornhof Nr. 764).

Summary

Hermannus Venraed, a vague figure in the history of early Dutch cartography / Peter Meurer

Hermannus Venraed probably originated from Deventer. He was an impecunious student in theology and medicine and played a role in the early beginning of cartography in the Netherlands. Bibliographically, he is an elusive figure. In 1531 he published a world map of Oronce Fine and in 1535 he made a manuscript terrestrial globe in Deventer; the latter, unfortunately, is now lost. It was the first globe which is proved to have been made in the northern Netherlands. It can be concluded that Hermannus Venraed's interest in cartography was greater than his professional competence. It is therefore not surprising that his 1535 globe was never copied or reissued in the northern Netherlands.

The 26th International Conference on the History of Cartography

Organized by the City of Antwerp in collaboration with the University of Antwerp and Imago Mundi Ltd.

THEATRE OF THE WORLD IN FOUR DIMENSIONS

SPACE - TIME - IMAGINATION - SPECTACLE

www.ichc2015.be

The Call for Papers is now open.

The deadline for submission of paper and poster proposals is **15 October 2014**.

CITY OF ANTWERP

info@ichc2015.be

Deze rubriek beschrijft kaartenverzamelingen in Nederland resp. kaartenverzamelingen met veel Nederlands materiaal.

Tips: Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl).

Kaartencollecties in Nederland

Kaartenkamer en Trésor van de Technische Universiteit Delft

Melle de Winter

Adres en contactgegevens:

Bezoekadres: Kaartenkamer TU Delft Library

Faculty of Architecture, Gebouw 8

Postadres: Julianalaan 134, 2628 BL Delft

Telefoon: 015-2785966

Openingstijd: werkdagen van 9:00 tot 17:00 uur.

Emailadres: kaartenkamer@tudelft.nl

Website: <http://kaartenkamer.library.tudelft.nl>

Contactpersoon: Melle de Winter

Interieur van de Kaartenkamer van de TU Delft

Toegankelijkheid

De kaartenkamer van de TU Delft is het centrale punt voor de collectie kaarten van de TU Delft.

Studenten en onderzoekers van de faculteit Bouwkunde behoren tot de grootste gebruikers van de kaartenkamer. De kaartenkamer fungeert als opslag-, archief- en bezoekersruimte voor de papieren en digitale kaartcollectie voor de TU Delft. Daarnaast ondersteunt de kaartenkamer het onderwijs en onderzoek met specialistisch advies. Op de website van de kaartenkamer is een digitaal aanvraagformulier te vinden. Op dit formulier worden persoonlijke gegevens genoteerd samen met het gebruiksdoel (studie, onderzoek, afstuderen), vakcode en de bestanden die worden uitgegeven.

Omvang

In de kaartenkamer bevindt zich een collectie met de nadruk op Nederlandse topografische en thematische kaarten. In de loop der jaren is een grote verzameling bijeengebracht door samenvoeging van collecties waardoor een compleet beeld van de ontwikkeling van Nederland van 1850 tot heden is ontstaan. In totaal omvat de collectie ca. 14.000 kaartbladen. Daarnaast is de kaartenkamer in het bezit van zo'n 600 verschillende atlassen. Al het kaartmateriaal van voor 1850 is

te vinden in het Trésor van de TU Delft Library. Die grens van 1850 schuift langzaam op richting 1900.

Profiel

De oudste kaart in de collectie is een kaart van Noord-Europa en de Oostzee

Afbeelding van Delft, na een aftekening vanden Jare 1560 gemaakt. Delft: R. Boitet, 1729 (TU Delft Library, Collectie Peters, Map 7, nr. 2003-1168).

van Heinrich Petri uit 1558. De ruggengraat van de kartografische verzameling van de TU Delft wordt gevormd door de collectie Peters. Cornelis Hendrik Peters (1847-1932) was architect en rijksbouwmeester en architectuur-historicus. In 1927 verkocht hij zijn collectie kaarten, stadsplattegronden en topografische en oudheidkundige prenten en tekeningen van Nederland en West-Europa aan de toenmalige Afdeling der Bouwkunde van de Technische Hogeschool Delft. Vanaf de jaren 1960 is stelselmatig modern kaartmateriaal aangeschaft, onder andere door abonnementen af te sluiten op topografische kaartseries en 1:1.000-kaarten van grote steden, bij de Topografische Dienst. De kaartenkamer bezit een vrijwel complete landsdekkende collectie topografische kaarten van Nederland op de schalen 1:25.000 en 1:50.000 vanaf 1850 tot heden, en ook landsdekkende series bodem-, geologische- en waterstaatskaarten. De collectie stelt de studenten en onderzoekers in staat om een historische ontwikkeling van een bepaalde stad of een gebied in beeld te brengen. De Kaartenkamer heeft veel bluswaterschade geleden tijdens de brand van mei 2008 in het gebouw van de faculteit Bouwkunde. Vele thematische kaartseries zijn daardoor verloren gegaan. Inmiddels zijn voor een deel van dit materiaal vervangende exemplaren geschonken door diverse bibliotheken en instellingen.

Naast de papieren collectie beschikt de kaartenkamer over een grote collectie digitale data, waaronder gedigitaliseerde oude topografische kaarten zoals de *Topografische Militaire Kaart* (TMK) en de *Chromotopografische Kaart des Rijks* (de Bonnekaart), de Krayenhoff-kaarten en de Kaart van Delfland door Nicolaes en Jacob Cruquius uit 1712. Ook wordt er veel gewerkt met de grootschalige basiskaart van Nederland, deze detailgegevens worden veel toegepast bij het maken van bijvoorbeeld maquettes. Doordat er binnen het onderwijs en onderzoek nu ook steeds meer met GIS gewerkt wordt levert de kaartenkamer ook de ruwe data die in de GIS-pakketten kan worden gebruikt, zoals hoogtegegevens van een specifieke locatie uit het Actueel

Johann Poppel, Delft – De Nieuwe Kerk en het Stadhuis. Darmstadt: G.G.Lange, 1858 (TU Delft Library, Collectie Peters, Map 168, nr. 2003-6747).

Hoogtebestand Nederland (AHN) voor bijvoorbeeld het berekenen van risico's op dijkdoorbraken. Digitaal beschikbare geodatabestanden en gedigitaliseerde kaarten zijn: TOP10vector, TOP10NL (1:10.000), TOP50NL (1:50.000), Grootschalige topografische kaarten van verschillende stedelijke gemeenten (1:1.000), Basisregistraties Adressen en Gebouwen (BAG), Nederland per 4-posities postcode, CBS Bodemgebruik, GBKN-kaart, Topografisch Militaire Kaart in zwart-wit en kleur (1:50.000), Bonnekaart (1:25.000), Bodemkaart (1:50.000), Geomorfologische kaart (1:50.000), Waterstaatskaart (1:50.000, 1^e t/m 5^e editie), Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN 1 & 2), TOP25raster (1:25.000), TOP50raster (1:50.000), TOP250raster (1:250.000), C-MAP digitale zeekaart, de Kaart van Delfland van Cruquius uit 1712 (1:10.000) en de Krayenhoffkaarten (1:115.200, facsimile) en rivierkaarten.

Naast de kartografische collectie bevinden zich in de Kaartenkamer en het Trésor ook atlassen (onder andere edities van de atlassen van Mercator, Ortelius, Braun en Hogenberg en Blaeu), landmeetkundige werken zoals het *Practijck des Lantmetens* van Sems en Dou (1600) en een collectie landmeetkundige instrumenten.

Website/Beeldbank

De atlassen en kaarten zijn beschreven in de catalogus van de TU Delft Library (<http://www.library.tudelft.nl/>). De TU Delft beschikt ook over een eigen online kaartenservice (<http://maps.tudelft.nl>). Hierin is de volledige topografische kaart van Nederland in de schaal 1:10.000 (TOP10NL) en in de schaal 1:50.000 (TOP50NL) opgenomen. Deze kaarten zijn in Pdf, vector en GML formaten te downloaden. Op dit moment is de applicatie alleen toegankelijk voor studenten en medewerkers van de TU Delft.

Meer informatie over de bijzondere collectie, waaronder het Trésor, van de TU Delft is te vinden op: <http://www.library.tudelft.nl/nl/collecties/bijzondere-collecties/> In de beeldbank van de TU Delft

(<http://beeldbank.tudelft.nl>; zoek op prentenkabinet) is een deel van het culturele erfgoed van de universiteit opgenomen. Deze bestaat onder andere uit een reeks van ca. 9.000 oude topografische prenten en kaarten van Nederland die gedetailleerd zijn beschreven. 2.397 prenten zijn ook ontsloten via de website Academische Collecties. (<http://www.academischecollecties.nl/>)

Belangrijkste literatuur

- Boer, Adri den. 2008. 'Trésor TU Delft ook geodetische schatkamer.' In: *Geo-Info* 5, 11: 448-450.
- Boer, Adri den. 2010. 'Interview. Addie Ritter en de Kaartenkamer van de TU Delft.' In: *Geo-Info* 7, 3: 38-42
- Bokhove, Ronald. 2007. 'Kaartenkamer TU Delft.' In: *Geo-Info* 4, 1: 45.
- Huisman, Erik. 2011. 'Digitaal monnikenwerk.' In: *Delta* 43, 5.
- Visscher, Robert. 2006. 'Een historisch stripverhaal.' In: *Delta* 38, 31.

Inzendingen voor deze rubriek aan:

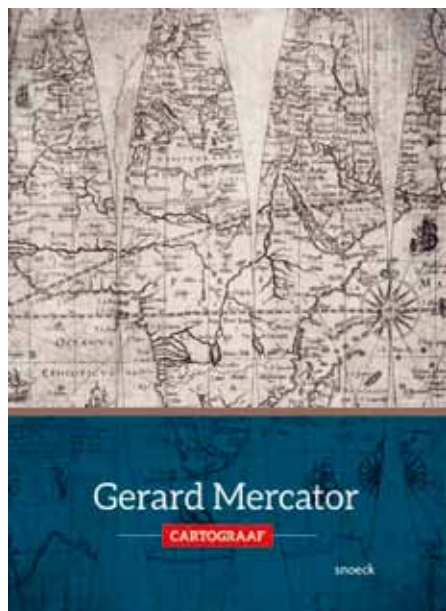
Ron Guleij

E-mail: ron.guleij@nationaalarchief.nl

Besprekingen

Gerard Mercator cartograaf 1512-2012. De herinnering aan een ondernemend cartografisch wetenschapper = The afterlife of a great cartographer / Harry van Royen (red.). – Gent/Kortrijk: Snoeck, 2013. – in samenwerking met de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas, gepubliceerd als buitengewone uitgave deel 26. – paperback – 192 blz. – ill. in kl. – ISBN 978-94-6161-085-0. – € 29,-.

In 2012 was het 500 jaar geleden dat Gerard Mercator werd geboren in Rupelmonde. Net als bij de herdenking van zijn 400ste sterfdag in 1994 is dit niet onopgemerkt voorbijgegaan. Zowel in zijn geboortestreek als in zijn latere woonplaats Duisburg zijn tal van activiteiten ontplooid, alsmede in Nederland, Oostenrijk, Engeland en zelfs Canada. Van zowel de wereldkaart (1569) als zijn *Atlas* (1595) verschenen goed ingeleide reproducties door respectievelijk Sjoerd de Meer en Thomas Horst. In Vlaanderen was het onder andere de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (KOKW) die activiteiten ontplooid rond de herdenking van wellicht de beroemdste Waaslander. Deze publicatie is de weerslag van een colloquium dat de KOKW organiseerde aan het eind van het Mercatorjaar 2012. De bundel heeft een wat ongelukkige titel

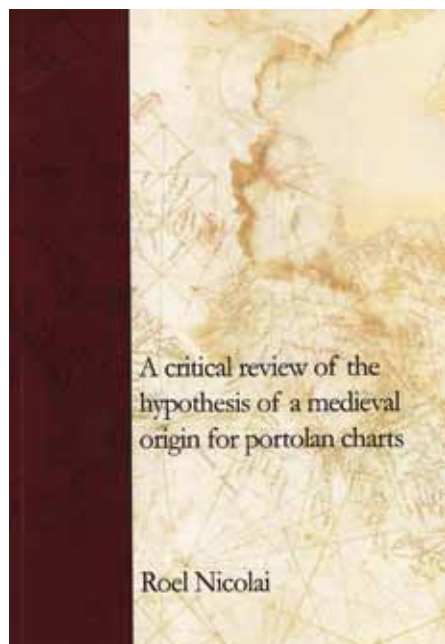
– een nachtmerrie voor iedere bibliograaf – met bovendien een verkeerd jaartal (1412 in plaats van 1512) op de titelpagina. Het werk is in drie delen opgebouwd. In het eerste deel van de publicatie gaat het meer over de oudheidkundige kring zelf dan over Mercator. Harry van Royen (Universiteit Gent) schetst hoe Mercator postuum langzaam zijn plek in de wetenschapsgeschiedenis bemachtigde. Wel erg uitgebreid is de aandacht die Van Royen schenkt aan standbeelden van Mercator. De bijdrage van Koen Verstraeten (KOKW) over KOKW-medeoprichter Jan Van Raemdonck lijkt meer bedoeld voor KOKW-leden en Waaslanders dan voor geïnteresseerden in Gerard Mercator. Hetzelfde geldt voor Chris De Beers artikel over het graf van de Waaslandse kunstenaar Frans van Havermaet. In het derde deel van het boek zijn verslagen van het Mercatorjaar 2012 te vinden, waaronder een apart verslag van het multimediale tentoonstellingsproject *Mercator Digitaal* in het Mercatormuseum in Sint-Niklaas.

Het middelste, tweede, deel van het boek is voor geïnteresseerden in de historische kartografie het meest interessant. Dit deel bevat tien bijdragen die gezamenlijk ruim de helft van het boek beslaan. De eerste bijdrage is een vertaling van de biografie die Mercators vriend en buurman Walter Ghim in 1595 in het Latijn publiceerde. In het verleden zijn er vertalingen in het Engels en Duits verschenen. Een Nederlandse vertaling was er nog niet. Hier wordt in deze lacune voorzien. Landmeetkundige en Mercatorverzamelaar Jan De Graeve gaat in op de bibliotheek van de 16de-eeuwse geleerde. In 1994 was nog geen persoonlijk exemplaar uit de bibliotheek van Mercator bekend. Boekhistorisch onderzoek heeft er inmiddels twee aan het licht gebracht, waaronder een exemplaar van Copernicus' *De Revolutionibus libri VI* met aantekeningen van Mercator zelf. In de bijdrage van Sjoerd de Meer (Maritiem Museum Rotterdam) staat de wereldkaart in atlasvorm van het Maritiem Museum centraal. Stijn Tal-lir (Aquaterra) gaat vervolgens in op de samenstelling van deze 'Rotterdam Atlas'.

Doordat de bladen in de atlas elkaar deels overlappen moet voor de samenstelling gebruik gemaakt zijn van minimaal vier wandkaarten, waarvan er zeker drie op verschillende wijze ingekleurd zijn. Astro-noom Ronny Martens (Universiteit Gent) behandelt het globepaar van Mercator in het Mercatormuseum. Volgens Martens probeerde Mercator met zijn globes een visie op de kosmos uit te werken in overeenstemming met de Bijbel, wat gezien moet worden als een afwijzing van het heliocentrisme van Copernicus. De geografen van de Universiteit Gent doen de methoden voor 3D-representaties van historische globes uit de doeken. Dit is een prachtig voorbeeld van moderne, museale, toepassingen in de historische kartografie. Collectiebeheerder Eddy Maes (KOKW) beschrijft enkele topstukken uit het patrimonium van de KOKW: het globepaar, de niet-gemonteerde gere-n van de globe van Franciscus Haraeus en de Lafreri-atlas. Deze zijn samen met enkele andere werken van Mercator op de lijst van roerend cultureel erfgoed van Vlaanderen geplaatst. Rink Kruk van het Nationaal Geografisch Instituut gaat in op het internetportaal Cartesius waarin vier Belgische instellingen gezamenlijk hun kaartcollecties ontsluiten. Ignace Van Driessche (Provincie Oost-Vlaanderen) bespreekt een provinciaal inventarisatieproject van landboeken. Inhoudelijk hebben deze prekadastrale bronnen nauwelijks raakvlakken met Mercator. Wouter Bracke (Koninklijke Bibliotheek van België) sluit af met een collectiebeschrijving van de Belgische nationale bibliotheek, met aandacht voor het verzamelbeleid van zijn voorgangers. De bundel biedt al met al een bonte verzameling aan bijdragen die voor een groot deel, maar niet uitsluitend, betrekking hebben op Gerard Mercator. Deze KOKW-publicatie kan dan ook gedeeltelijk als een overzicht van stand van historisch-kartografisch onderzoek in Vlaanderen beschouwd worden. Dit maakt het werk interessant voor Mercatorliefhebbers, geïnteresseerden in de geschiedenis van de kartografie, Waaslanders en leden van de KOKW.

Martijn Storms

A critical review of the hypothesis of a medieval origin for portolan charts / Roel Nicolai. – Houten: Uitgeverij Educatieve Media - Geb., 484 p., ill. In kleur. - ISBN 978-90-76851-33-3 (boek te verkrijgen bij de auteur of na 3-9-2014 via de Igitur website van de Universiteit Utrecht - <http://dspace.library.uu.nl/handle/1874/291367>)

Op 3 maart jongstleden promoveerde Roel Nicolai op zijn proefschrift over de datering en herkomst van portolaankaarten. Portolaankaarten zijn zeekaarten van het Middellandse Zeegebied en de Zwarte Zee en verschenen vanaf het einde van de 13^e eeuw in Italië.

Tot nu toe werd aangenomen dat deze portolaankaarten dateren uit middeleeuws Europa, maar Nicolai komt tot de conclusie dat hun oorsprong verder terug in de tijd ligt. Ook blijken de kaarten veel nauwkeuriger dan gedacht.

Zelden heeft een historisch-kartografische promotie tot zoveel media aandacht geleid als deze. Onder meer De Volkskrant, Trouw, NRC en ook Radio 1 berichtten over de opvallende conclusies van het onderzoek van Nicolai. Was al deze aandacht voor dit onderzoek terecht? Ja, na het lezen van het proefschrift kan deze vraag bevestigend beantwoord worden.

De belangrijkste vraag die Nicolai zichzelf stelt is in welke mate geodetische kennis en geodetische analyses een bijdrage kunnen leveren aan het begrip van het ontstaan van de portolaankaarten. Daarmee wordt het niet alleen een onderzoek naar de portolaankaarten zelf, maar ook een onderzoek naar onderzoeksmethoden.

De auteur begint het boek met een historisch kader, waarin de voor dit onderzoek relevante aspecten van de Mediterrane middeleeuwen, de tijd en plaats waarin de portolaankaarten voor het eerst verschijnen. Vervolgens wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste kenmerken van portolaankaarten (waarin en passant duidelijk wordt gemaakt dat er een groot verschil is tussen portolanen, geschreven vaarinstructies of *leeskaarten* en portolaankaarten, de kartografische weergave van vaarroutes). Er is echter veel niet bekend over portolaankaarten. En daar wordt dan ook terecht veel aandacht aan besteed.

Vervolgens wordt ingegaan op de bestaande hypothesen omtrent de oorsprong en constructie van portolaankaarten. In twee andere hoofdstukken wordt, om het kader verder te verscherpen, een overzicht gegeven van de belangrijkste kenmerken van de schepen in het Middellandse Zeegebied en de manier waarop in de twaalfde en dertiende eeuw genavigeerd werd. Het zijn wat mij betreft niet de meest noodzakelijke hoofdstukken in dit onderzoek. In plaats van dit uitgebreide historische kader, had ik liever gezien dat er uitgebreider in was gegaan op de diverse bestaande methoden van nauwkeurigheidsbepaling. Waarom zou bijvoorbeeld de *Cirkelmethode* van Mekenkamp niet gebruikt kunnen worden? Wel wordt ingegaan op het programma MapAnalyst, en op methoden waarmee anderen portolaankaarten hebben onderzocht, maar dit is zeker geen compleet overzicht van de mogelijkheden.

De kernhoofdstukken zijn die hoofdstukken die gaan over de kartometrische analyse van vijf portolaankaarten, waaronder de Carte Pisane, de oudst bekende portolaankaart (eind dertiende eeuw), en de resultaten en conclusies. Deze conclusies zijn breed uitgemeten in de media: de overeenkomsten met de Mercatorprojectie berusten niet op toeval, de kaarten zijn te nauwkeurig om in de Middeleeuwen ontwikkeld te zijn en ook een Arabisch-Islamitische oorsprong is onwaarschijnlijk. Wat opvalt aan deze hoofdstukken, is dat ze behoorlijk technisch (of beter wiskundig) zijn, maar desondanks zeer goed te lezen zijn. Uiteraard worden er wiskundige formules gebruikt, maar de meeste zijn in de bijlagen weggestopt, wat de leesbaarheid zeer ten goede komt.

Het boek kent nogal een open einde, omdat veel vragen toch nog onopgelost

blijven. Zo weten we nog niet precies waar en wanneer de portolaankaarten zijn ontstaan. Aan de andere kant is het goed dat de auteur zich niet verliest in wilde speculaties, zoals die overigens wel op internet te vinden zijn. Zo las ik dat de Egyptenaren bij het bouwen van hun piramides gelijk ook maar even de portolaankaarten uitvonden. En ook de aanhangers van Gavin Menzies (van de boeken *1421: The Year China Discovered the World* en *1434: The Year a Magnificent Chinese Fleet Sailed to Italy and Ignited the Renaissance*) mengen zich in de discussie met de overtuiging dat de Chinezen de portolaankaarten ontwikkeld hebben. En natuurlijk wordt ook Piri Reis betrokken bij de discussie. Gelukkig houdt Nicolai zich verre van dit soort speculaties. Hij presenteert zijn eerder genoemde conclusies als zakelijke waarnemingen, en laat het daar verder bij. Gelukkig maar. Iedere vorm van speculatie had dit goede onderzoek onderuit gehaald.

Roel Nicolai is er in geslaagd om op een heldere manier zijn ingewikkelde onderzoek te beschrijven. Hij laat zeer duidelijk de meerwaarde van een geodetische benadering bij historisch-kartografisch onderzoek zien. Wat de methodologie betreft, is het te hopen dat Nicolai's benadering navolging krijgt. Door de goede opbouw van het boek, en zeker ook de prettige schrijfstijl, is het ook voor mensen die niet wiskundig onderlegd zijn goed te volgen. En dat is, naast de opvallende conclusie, voor mij de grootste verdienste van dit boek.

Elger Heere

Inzendingen voor deze rubriek aan:

Marleen Smit

E-mail: marleensmit@gmail.com

Varia Cartographica

P.J. Veth-penning voor Jan Werner

Jan Werner heeft de Pieter Johannes Veth-penning ontvangen voor zijn verdiensten op het gebied van aardrijkskunde. Deze erepenning wordt uitgegeven door het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap. Werner was onder meer jarenlang als conservator bij de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam verantwoordelijk voor de KNAG-collectie.

Voorzitter KNAG overhandigt Vethpenning aan Jan Werner. Foto KNAG.

Oratie Kees Zandvliet

4 juni 2014 hield oud *Caert-Thresoor* redacteur Kees Zandvliet, in 2012 bij de UvA benoemd tot hoogleraar Geschiedenis van Amsterdam, in het bijzonder de sociale, institutionele, ruimtelijke en materiële aspecten in de vroege nieuwe tijd, zijn oratie met de titel 'Wortels in het water.' De Nederlandse delta en rijkdom in de zeventiende en achttiende eeuw. Aan de hand van verhuisgeschiedenissen van internationale opererende koopmansgeschachten van verschillende denominaties ontcrachtte hij het beeld van de honkvasste, risicomijdende stedelijke elites. Dat internationale, dynamische karakter van de elites botst met de negentiende-eeuwse nationalistische opvattingen over de rol van musea, resulterend in een toen ontstane driedeling tussen musea, die de

stedelijke samenleving celebreren, openluchtmusea om het platteland te tonen en musea voor volkenkunde (om het curieuze buitenland een plaats te geven). Juist een integratie van die drie functies doet recht aan de internationale rol van de Nederlandse samenleving vanaf het begin van de Gouden Eeuw.

Na zijn bij ons meest bekende boek, *Mapping for Money*, waarin Zandvliet de karteringsactiviteiten van de VOC beschrijft is hij nu bezig met een onderzoek naar de 500 rijkste families van de Republiek. Daarnaast is hij bezig met de voorbereiding van een tentoonstelling over Nederland in de negentiende eeuw, voor het Amsterdam Museum, waar hij hoofd onderzoek en tentoonstellingen is.

Ferjan Ormeling

Kees Zandvliet. Foto Jeroen Oerlemans

Lengtegraad-tentoonstelling in Greenwich

Ter gelegenheid van de 300ste verjaardag van de *Longitude Act* vindt in het National Maritime Museum in Greenwich tot en met 4 januari 2015 de tentoonstelling *Ships, Clocks and Stars: the Quest for Longitude* plaats. De wedloop om de lengtegraad op ze te bepalen hield Europa in zijn greep tijdens de 18de en 19de eeuw. Het was onderwerp voor serieus debat, populaire spot en doelgerichte wetenschappelijke pogingen. Er stonden waardevolle beloningen te wachten voor degene die deze puzzel op wist

te lossen. De tentoonstelling *Ships, Clocks and Stars* presenteert de ingenieuze methoden en instrumenten die ontworpen werden om de prijs van de Board of Longitude binnen te halen en de zeevaart voor altijd te veranderen.

De tentoonstelling neemt de bezoekers mee van de koffiehuisen in Londen naar de tropische klimaten van Cook's reizen over de Grote Oceaan en verkent de nijverheid, verbeelding, bondgenootschappen en rivaliteiten die de grootste wetenschappelijke en technische prestatie in de geschiedenis hebben gevormd. Bovendien laat de tentoonstelling zien dat dit verhaal dat de wereld veranderende niet begint en eindigt met Harrison's beroemde tijdwaarnemers.

Zie voor meer informatie: <http://www.rmg.co.uk/about/press/2014-exhibitions>

Opening tentoonstelling 'Lafreri. Italiaanse cartografie in de Renaissance'

Op donderdagavond 13 november 2014 vindt in het Mercatormuseum te Sint Niklaas (België) de opening van de tentoonstelling over de zestiende-eeuwse Lafreri-atlas plaats. Antonio Lafreri (1512-1577) was een boekdrukker van Franse oorsprong die zich in Rome vestigde. Deze *Italian Assembled to Order* (I.A.T.O.-atlas) of atlas factice van de Kring werd onlangs erkend als topstuk op de lijst van het roerend cultureel erfgoed van de Vlaamse Gemeenschap. Op deze tentoonstelling die wordt gerealiseerd in samenwerking met de Universiteit Gent en het SteM (Stedelijke Musea St. Niklaas), wordt dit topstuk in de kijker geplaatst. Bij de tentoonstelling die loopt tot 19 juli 2015 wordt ook een publicatie uitgegeven. Op dezelfde avond wordt ook de afdeling moderne kartografie van het Mercatormuseum geopend.

Internationale symposium 'Cartografie in tijden van oorlog en vrede'

De commissies 'Map Productions en Geo-Business' en de 'International Commission on the History of Cartography' van de International Cartographic Association en de Brussels Map Circle hebben het genoeg u uit te nodigen voor hun gezamenlijke internationale symposium 'Cartografie in tijden van oorlog en vrede', die

De deelnemende partners organiseren twee aparte evenementen, open voor alle kartografen, geografen, historici, kaartverzamelaars, wetenschappers en leken geïnteresseerd in de geschiedenis van de kartografie en de kaart productie. Het inschrijfgeld voor het gezamenlijke symposium in Gent (2-5 december) van de ICA is € 180. Inbegrepen in deze vergoeding zijn een conferentie tas, koffie / thee in de pauzes en lunches. Niet inbegrepen zijn de optionele sociale evenementen. Voor praktische vragen over de conferentie en de 'call for papers', neem dan contact op met Soetkin Vervust via email: Soetkin.Vervust@UGent.be.

Het Scheepvaartmuseum in Amsterdam moet noodgedwongen bezuinigen. Het museum schrapt de leerstoel Maritieme

Geschiedenis en Erfgoed bij de Vrije Universiteit per 1 januari 2015. De aanstelling van bijzonder hoogleraar Joost Schokkenbroek (tevens hoofdconservator van het museum) in 2013, is te duur voor het museum. Het Rijk kortte met ingang van dit jaar structureel meer dan drie ton op de begroting van het Scheepvaartmuseum. In juli is voor elf medewerkers ontslag aangevraagd. De kaartcollectie van Het Scheepvaartmuseum is door Diederick Wildeman beschreven in *Caert-Thresoor* (30 (2011), 4: 132-133). De bezuinigingen van het museum hebben ook gevolgen voor de openingstijden van de bibliotheek die nu alleen nog op donderdag is geopend van 9.30 tot 17.00 uur.

De komende najaarsstudiedag vindt plaats op vrijdag 28 november 2014 in de Universiteitsbibliotheek Leiden. Ditmaal zullen de presentaties betrekking hebben op de Indische kartografie. Aanleiding is de

Na afloop van de lezingen kan een bezoek gebracht worden aan de tentoonstelling 'Investigating Indonesia'. Ook kunnen enkele topstukken uit de koloniale collecties bekeken worden. De kosten voor deze studiedag bedragen € 15. U kunt zich opgeven door dit bedrag over te maken op IBAN: NL89INGB0004878973 t.n.v. GIN-Historische Kartografie te Utrecht.

Samengesteld door Peter van der Krogt (p.c.j.vanderkrogt@uva.nl)
en Martijn Storms (m.storms@library.leidenuniv.nl)

Zie ook: <http://www.explokart.eu/journals>

- Blanding, Michael**, *The map thief: The gripping story of an esteemed rare-map dealer who made millions stealing priceless maps*. New York : Gotham Books. – € 25,99 – ISBN 9781592408177. – 302 blz.
- Boonstra, Onno**, 'The dawn of a Golden Age? Historical GIS and the history of choropleth mapping in the Netherlands'. In: Alexander von Lünen & Charles Travis (eds.), *History and GIS. Epistemologies, considerations and reflections*. Dordrecht : Springer, blz. 27-38.
- Broecke, Marcel van den**, 'Ortelius' Merchandise: His Atlases Then and Now'. *The Portolan* 90 (Fall 2014): 8-33.
- Chasseaud, Peter**, *Mapping the First World War: The Great War through maps from 1914-1918*. London : Collins. – € 39,99 – ISBN 9780007522200. – 304 blz. – ill. in kl.
- Defebvre, Chrisrian**, *Le Comté de Flandres en cartes: Au XIIe siècle [au XIVe siècle]*. La Gorgue: Citoyenneté en actes, 2012-.... 96 blz. informatie: <http://www.christian-defebvre.fr/edition/>
- Durand, Frédéric & Richard Curtis**, *Maps of Malaya and Borneo. Discovery, statehood and progress. The collections of H.R.H. Sultan Sbarafuddin Idris Shah and Dato*. Singapore : Edition Didier Millet. – \$ 39,90 – ISBN 978-983-4477-37-0. – 264 blz. – ill. in kl.
- Forty, Simon**, *Mapping the First World War: Battlefields of the great conflict from above*. London : Conway. – € 19,99 – ISBN 9781844862184. – 144 blz. – ill. in kl.
- Gestel, Paula van**, 'The making of the Monumenta: Günter Schilders levenswerk Monumenta Cartographica Neerlandica voltooid.' *Caert-Tbresoer* 33, 2 (2014): 51-55.
- Kraak, Menno-Jan**, *Mapping time. Illustrated by Minard's map of Napoleon's Russian campaign of 1812*. Redlands : ESRI Press. – € 62,99 – ISBN 9781589483125. – 192 blz. – ill. in kl.
- Krogt, Peter van der, en Ferjan Ormeling**, Michiel Florent van Langren and Lunar Naming. In: *Els noms en la vida quotidiana. Actes del XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Annex* (Biblioteca Tècnica de Política Lingüística; 11) (Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, 2014), pp. 1851-1868 (on-line: <http://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/cercador.html>).
- Leitão, Henrique & Joaquim Alves Gaspar**, 'Globes, rhumb tables, and the pre-history of the Mercator projection.' *Imago Mundi* 66, 2: 180-195.
- Schulz, Siegmund**, 'Eine modifizierte Van-der-Grinten-Projektion - Zum 110-jährigen Jubiläum des US-Patentes der Originalversion.' *Kartographische Nachrichten* 64, 4 (Aug. 2014): 211-218.
- Spikmans, Hans**, 'Franse kaarten van de Zeventien Provinciën der Nederlanden, 1630-1650'. *Caert-Tbresoer* 33, 2 (2014): 39-45.
- Storms, Martijn**, 'UB Leiden zet Azië op de kaart. Complete kartografische collectie KIT blijft behouden in Leiden.' *Geo-Info* 11 (2014), 2: 34-37.
- Terto di Amorim, J. & Levy Pereira**, *Entre o Kok e o Siara. Os caminhos indígenas do Mathias Beck*. Utrecht. – ISBN 978-90-819522-4-8. – 54 blz. – ill. in kl. – gratis online beschikbaar: <http://www.bookess.com/read/20080-entre-o-koko-e-o-siara-os-caminhos-indigenas-do-mathias-beck/> [over WIC-kaarten van Ceará].
- Vernack, Elien, An Heirman en Bram Vannieuwenhuyze**, 'MAGIS Brugge: van zestiende-eeuws vogelvluchtplan tot stadshistorische databank.' *Caert-Tbresoer* 33, 2 (2014): 56-61.
- Zijlstra, Annemarie**, 'Het mysterie van de 'kerkenkaart': onderzoek naar de houtsnede-fragmenten 'Oestvrieslant' en 'Oversticht'.' *Caert-Tbresoer* 33, 2 (2014): 46-50.
- Zweers, J.H.F. & E.J.Th.A.M.A. Smit**, *Kaarten van Huissen 1586-*

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

1818. Huissen: Historische Kring Huessen, 2014. [Bijdragen tot de Geschiedenis van Huissen XX] – € 20,- – ISBN 9789075981094. – 84 blz. – ill. In kl.

Inhoud historisch-kartografische tijdschriften

Cartographica Helvetica 50 (2014)

<http://www.kartengeschichte.ch/>

Bodenstein, Wulf, 'Hermann Habenichts kartographisches Schaffen im Verlag Justus Perthes von 1859-1914' (blz. 3-17).

Ritter, Michael, 'Die Landkarten des Augsburger Kupferstechers und Kunstverlegers Gottfried Jacob Haupt (1709-1760)' (blz. 19-30).

Christoph, Andreas, 'Die Topographisch-militärische Charte von Teutschland (1807-1812/15) und ihr Bezug zur Schweiz' (blz. 31-40).

Meurer, Peter H., 'Die Basler Weltkarte Typus cosmographicus universalis von Sebastian Münster, 1532' (blz. 41-50).

e-Perimtron 9,2 (2014) On-line tijdschrift: <http://www.e-perimtron.org>

Costes, Benoît, 'Matching Old Hydrographic Vector Data from Cassini's Maps' (blz. 51-65).

Mulhearn, Phil, 'The 18th and 19th Century Charting of Sydney Harbour / Port Jackson' (blz. 66-77).

Allen, David Y., 'Alexander von Humboldt and the Mapping of Mexico' (blz. 78-96).

De Hollandse Cirkel 16,2 (juni 2014)

<http://www.hollandsecirkel.nl/>

Aardoom, L., 'Adriaan Nicolaas Johan van Hees (1844-1936), geodect tegen wil en dank?' (blz. 42-50).

Boer, Adri den, 'Geodesie in Servire's Encyclopaedie' (blz. 54-59).

Imago Mundi 66,1 (2014)

Crespo Sanz, Antonio, & Maria Isabel Vicente Maroto, 'Mapping Spain in the Sixteenth Century: The Escorial Atlas and Pedro de Esquivel's Notebook' (blz. 159-179).

Leitão, Henrique, & Joaquim Alves Gaspar, 'Globes, Rhumb Tables, and the Pre-History of the Mercator Projection' (blz. 180-195).

Burdick, Catherine E., 'Patagonian Cinnamon and Pepper: Blending Geography in Alonso de Ovalle's Tabula Geographica Regni Chile (1646)' (blz. 196-212).

Longchamps, Denis, 'Political Tourism: Elizabeth Simcoe's Maps and Views of Canada (1791-1796)' (blz. 213-223).

Segre, Vera, 'New Research on a Rare Fresco Map of Jerusalem' (blz. 224-235).

Andrews, J. H., 'Where Did They Put Their Maps? The Case of Elizabethan Ireland' (blz. 236-243).

The Portolan 90 (Fall 2014)

Broecke, Marcel van den, 'Ortelius' Merchandise: His Atlases Then and Now' (blz. 8-33).

Moore, Ryan, 'Mapping the Ruhr Uprising of 1920: Rediscovered Intelligence Documents in the Collection of the Library of Congress' (blz. 34-46).

McIntosh, Gregory, 'Comments on the Hunt-Lenox and Ostrich Egg Globes' (blz. 47-51).

Inter-Antiquariaat *Mefferdt & De Jonge*

INKOOP en VERKOOP oude kaarten en stadsgezichten

Bernard Zweerskade 18, 1077 TZ Amsterdam, T: 020-6640841

www.inter-antiquariaat.nl interantiquariaat@chello.nl

ANTIQUARIAT Norbert Haas

-ANTIQUE MAPS
AND PRINTS -

An den Kastanien 31
47551 Bedburg-Hau (Germany)
Phone: +49 (0)2821 7115 991
Fax: +49 (0)2821 7115 993
E-mail: info@antiquariat-norbert-haas.de

www.antiquariat-norbert-haas.de

In- en verkoop: **antiquarische
boeken**

prenten

**decoratieve
grafiek**

Brede sortering:

- Geïllustreerde drukken
15-19e eeuw
- Topografie
- Atlanten
- Reisboeken
- Oude kunstgrafiek
- Natuurlijke historie

Antiquariaat
Plantijn

Ginnekenmarkt 5 - 4835 JC Breda

Telefoon: 076 560 44 00

Mobiel: 06 532 994 10

E-mail: dieter.d@planet.nl

www.plantijnmaps.com

BK BUBB KUYPER

VEILING BOEKEN
MANUSCRIPTEN
EN GRAFIEK

met o.a.
Nederlandse en
buitenlandse
kartografie,
topografie en
geschiedenis

**25-28
November
2014**

**Kijkdagen
20-23 November**

Inbreng voor
deze veiling
mogelijk op
maandag t/m
vrijdag van
9.00-17.00 uur

Kenaupark 30
2011 MT Haarlem
tel. 023 5323986
fax 023 5323893
e-mail info@bubbkuyper.com
catalogus online te raadplegen op
www.bubbkuyper.com

Cartografisch Antiquariaat

ANTIEKBOERDERIJ GRAAFLAND

ANTIIEK LANDKAARTEN & OUDE PRENTEN VAN DORPEN EN STEDEN

Snelgroeiende collectie antieke landkaarten en topografische prenten

17 en 7 provinciën, oude stads- en dorpsgezichten, stadsplattegronden, rivierkaarten, polderkaarten en wereldkaarten

www.antiekboerderijgraafland.nl

Graafland 71-A, 2964 BK Groot-Ammers

Tel. : 0184 - 600926 / Mob. : 06-41245207

Email: info@antiekboerderijgraafland.nl

Twitter: @Antiekeprent

Open op zaterdagen van 10.00 tot 15.30u (of op afspraak)

Dat Narrenschip

Grote collectie landkaarten en topografische prenten- en boeken

Specialisatie:

IN- EN VERKOOP:

- landkaarten van de Nederlanden:
 - 17 en 7 provinciën;
- landkaarten en prenten van Graafschap Holland;
 - Zeeland;
 - Utrecht;
 - overige provincies Nederland.

Antiquariaat

Dat Narrenschip

Turfkaai 11 (bij de bushalte!)
4331 JV Middelburg
telefoon
0118 674141
mobiel
06 28146967
e-mail
mail@datnarrenschip.nl

Openingstijden:
donderdag
10.00 - 21.00 uur
vrijdag
10.00 - 18.00 uur
zaterdag
10.00 - 17.00 uur

Ook gevestigd te Amsterdam
Singel 279
1012 WG Amsterdam
Geopend: zaterdag
10.30 - 17.30 uur

www.datnarrenschip.nl

XXL FORMATEN

Grote posters, land- en bouwkaarten verborgen in het depot? Die tijd is voorbij! Deel online de grootste schatten van uw collectie.

- Optisch zuivere opnames door unieke digitaliseringstechnologie
- Minimale manipulatie van kostbare originelen
- Beheer bestanden en metadata in Memorix Maior
- Online toegankelijke collectie met gebruiksvriendelijke viewers

<http://picturae.com/nl/digitaliseren/groot-formaat>

'Sharing ideas, enriching your cultural heritage'